

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Педагогічний факультет
Кафедра теорії та методик дошкільної освіти

Кваліфікаційна робота магістра

з теми

**«РОЗВИТОК ТВОРЧОГО САМОВИРАЖЕННЯ ДІТЕЙ СТАРШОГО
ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ У ПРОЦЕСІ ХУДОЖНЬО-МОВЛЕННЄВОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ»**

Виконала: студентка 2 курсу,
групи DO1-M24z
спеціальності 012 Дошкільна освіта
Салій Крістіна Володимирівна

Керівник: **Ватаманюк Г.П.**
кандидат педагогічних наук, доцент
старший викладач кафедри теорії та
методик дошкільної освіти

Рецензент: **Тітаренко С. А.**
кандидат педагогічних наук, доцент
кафедри дошкільної педагогіки і
психології Глухівського
національного університету
ім. О. Довженка

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1	9
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ТВОРЧОГО САМОВИРАЖЕННЯ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ У ПРОЦЕСІ ХУДОЖНЬО-МОВЛЕННЄВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	9
1.1 Сутність самовираження та його розвиток на етапі	9
дошкільного дитинства	9
1.2 Особливості розвитку творчого самовираження дітей старшого дошкільного віку у процесі художньо-мовленнєвої діяльності	18
Висновки до першого розділу	29
РОЗДІЛ 2	31
ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ТВОРЧОГО САМОВИРАЖЕННЯ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ У ПРОЦЕСІ ХУДОЖНЬО-МОВЛЕННЄВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	31
2.1 Дизайн емпіричного дослідження та обґрунтування діагностичного інструментарію	31
2.2 Характеристика експериментальної методики розвитку творчого самовираження дітей старшого дошкільного віку у процесі художньо-мовленнєвої діяльності	38
2.3 Аналіз результатів апробації експериментальної програми розвитку творчого самовираження дітей старшого дошкільного віку у процесі художньо-мовленнєвої діяльності.....	47
ВИСНОВКИ.....	62
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	65

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЗДО – заклад дошкільної освіти.

ЕГ – експериментальна група.

КГ – контрольна група.

ВСТУП

Сучасна дошкільна освіта перебуває на етапі активного оновлення та модернізації, що зумовлено суспільними трансформаціями, розвитком інформаційного простору та необхідністю формування особистості, здатної до самовираження, саморозвитку й творчої самореалізації. У центрі уваги сучасної педагогіки перебуває дитина як унікальна, неповторна особистість, розвиток якої потребує створення сприятливих умов для виявлення її індивідуальності, здібностей і потенційних можливостей.

У контексті дитиноцентричного підходу, визначеного Законом України «Про дошкільну освіту» та Базовим компонентом дошкільної освіти, одним із пріоритетних завдань стає виховання креативної, емоційно багатой, духовно розвиненої дитини, здатної мислити нестандартно, самостійно приймати рішення та гармонійно взаємодіяти з навколишнім світом. Особливо важливим на етапі старшого дошкільного віку є розвиток творчого самовираження, адже саме воно забезпечує цілісне становлення особистості, її психологічне благополуччя та готовність до подальшого навчання у школі. Творче самовираження у дошкільному віці виступає необхідною умовою розвитку емоційно-чуттєвої сфери дитини, формування її мовленнєвої компетентності, естетичного смаку та уяви. Вагомим педагогічним засобом цього процесу є художньо-мовленнєва діяльність, яка поєднує у собі мистецьке сприймання, мовленнєву творчість, образне мислення та емоційне переживання. Саме через слово, художній образ і творчу взаємодію дитина розкриває себе, вчиться усвідомлювати власні почуття, формує позитивне ставлення до світу й до себе.

Актуальність дослідження зумовлена потребою пошуку ефективних педагогічних умов, методів і засобів розвитку творчого самовираження дітей старшого дошкільного віку у процесі художньо-мовленнєвої діяльності. Від вирішення цього завдання залежить не лише успішність подальшого навчання дитини, а й формування її життєвої стійкості, духовності та гармонійної особистості.

У науково-методичній літературі розкрито такі аспекти проблеми самовираження дітей дошкільного віку, як творче самовираження (А. Богуш [8]); мовленнєве самовираження та культура самовираження (А. Аніщук [1; 2]); творче мовленнєве самовираження в ігрових казкових ситуаціях (Л. Березовська [4]), творче самовираження у музичній діяльності (І. Онищук [40]), самовираження у мовленнєво-творчій діяльності (О. Трифонова [54]) та ін. Поряд з цим, низка педагогічних досліджень присвячується питанням художньо-мовленнєвої діяльності дітей (А.Богуш, Н.Гавриш, Т.Котик [7], О. Волошина, К. Мнищенко [14], І. Ніколаеску, О. Дронова [38], С. Тесленко [52] та ін.). Вчені доводять, що художньо-мовленнєва діяльність побудована на інтеграції дитячої художньої літератури з різними видами мистецтва (музичним, образотворчим, декоративно-прикладним тощо) та спричиняє потужний освітньо-виховний вплив на дошкільників. Однак, зазначимо, що проблема розвитку творчого самовираження дітей старшого дошкільного віку у процесі художньо-мовленнєвої діяльності не знайшла свого висвітлення, що й слугувало підставою для обрання теми кваліфікаційного дослідження «Розвиток творчого самовираження дітей старшого дошкільного віку у процесі художньо-мовленнєвої діяльності».

Об'єкт дослідження: розвиток творчого самовираження дітей старшого дошкільного віку.

Предмет дослідження: розвиток творчого самовираження дітей старшого дошкільного віку засобами художньо-мовленнєвої діяльності.

Мета дослідження: виявити, теоретично обґрунтувати й експериментально перевірити вплив художньо-мовленнєвої діяльності на розвиток творчого самовираження дітей старшого дошкільного віку.

Завдання дослідження:

— розкрити сутність понять «самовираження», «творче самовираження дошкільників», «розвиток творчого самовираження дітей старшого дошкільного віку у процесі художньо-мовленнєвої діяльності»;

— визначити критерії й показники розвитку творчого самовираження дітей старшого дошкільного віку;

— розробити, апробувати й визначити ефективність експериментальної програми розвитку творчого самовираження дітей старшого дошкільного віку у процесі художньо-мовленнєвої діяльності.

Методи дослідження. У процесі виконання дослідження використано *теоретичні методи* (аналіз, порівняння, систематизація та узагальнення матеріалів психолого-педагогічних досліджень). В якості *емпіричних методів* застосовано педагогічний експеримент: на констатувальному і контрольному етапах – творчі завдання (тест «Володіння зв'язним мовленням», методика «Оціни ситуацію»), бесіда (методика «Автопортрет»), анкетування батьків; на формувальному етапі – слухання й обговорення казок, бесіди й творчі завдання за прослуханим, складання та тетаралізація казок, тренінгові вправи, спостереження. Кількісне опрацювання результатів виконано за допомогою методів математичної статистики (обчислення відсоткових співвідношень).

Практичне значення результатів дослідження полягає в розробленні критеріїв, показників та виявленні рівнів розвитку творчого самовираження в дітей старшого дошкільного віку; укладенні відповідного діагностичного інструментарію; розробленні та апробації програми розвитку творчого самовираження старших дошкільників у процесі художньо-мовленнєвої діяльності, що може використовуватися вихователями ЗДО з метою роботи в означеному напрямі.

База дослідження. Дослідження здійснювалось упродовж 2024-2025 р.р. на базі Баговицького закладу дошкільної освіти «Колобок» та Слобідсько-Кульчієвецького ЗДО «Країна дитинства» Слобідсько-Кульчієвецької сільської ради Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Дослідженням було охоплено 43 дитини старшого дошкільного віку і 43 батьків.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження висвітлювалися наукових і науково-практичних конференціях і семінарах різних

рівнів, а саме: міжнародній конференції (1), всеукраїнській конференції з міжнародною участю (2), всеукраїнських конференціях (9), регіональній науковій конференції (1), науково-практичному семінарі (1). Наведемо приклади окремих з них. X міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми наступності дошкільної і початкової освіти» (3-4 квітня 2024 року, м. Кам'янець-Подільський). Тема доповіді – «Виховний потенціал художньо-мовленнєвої діяльності у формуванні комунікативної культури старших дошкільників» <https://surl.li/tetnrr>; IX Всеукраїнська науково-практична конференція «Від творчого педагога до творчої дитини: гармонія партнерської взаємодії» (з міжнародною участю) (22-23 жовтня 2025 року, м. Кам'янець-Подільський). Тема доповіді – «Вікові особливості розвитку мовленнєвого самовираження у дітей дошкільного віку»; Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція з міжнародною участю «Актуальні проблеми дошкільної освіти: реалії та перспективи», (23-24 жовтня 2025 року, м. Глухів). Тема доповіді – «Організаційно-педагогічні умови розвитку мовленнєвого самовираження дошкільників у художньо-мовленнєвій діяльності»; Всеукраїнська науково-практична конференція на тему: «Освітній процес в закладі дошкільної освіти в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення» (22 вересня 2025 року, м. Київ). Тема доповіді – «Вплив мультисенсорних технологій на мовленнєве самовираження дітей дошкільного віку»; VII Всеукраїнська науково-практична конференція «Психолого-педагогічний супровід розвитку особистості дитини в умовах взаємодії закладу дошкільної освіти та сім'ї» (24 вересня 2025 року, м. Умань). Тема доповіді – «Організація свят та розваг у ЗДО із залученням батьків як механізм розвитку творчого самовираження дошкільників»; VII Всеукраїнська науково-практична конференція «Технології виховання і розвитку дітей в умовах сучасного закладу дошкільної освіти» (25 вересня 2025 р., м. Кам'янець-Подільський). Тема доповіді – «Художнє слово як засіб мовленнєвого самовираження дошкільників» <https://surl.li/vgiwje>; Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні питання початкової освіти: досвід, реалії,

перспективи» (16 жовтня 2025 року, м. Кам'янець-Подільський). Тема доповіді – «Художньо-мовленнєва діяльність як засіб формування творчої індивідуальності дітей дошкільного та молодшого шкільного віку»; II Всеукраїнська науково-практична конференція здобувачів вищої освіти та молодих вчених «Актуальні питання сучасної освіти в Україні: виклики та перспективи. До 65-річчя педагогічного факультету», 5-6 листопада 2025 року. Тема доповіді – «Художнє слово як простір творчої самореалізації дитини» тощо.

Публікації. Зроблено дві публікації за темою дослідження (у співавторстві). 1) Вікові особливості розвитку мовленнєвого самовираження у дітей дошкільного віку. *Збірник матеріалів VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції «Від творчого педагога до творчої дитини: гармонія партнерської взаємодії»* (з міжнародною участю) // Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, кафедра теорії та методик дошкільної освіти, управління освіти і науки Кам'янець-Подільської міської ради; [відпов. секр. Г. П. Ватаманюк]. Кам'янець-Подільський: Видавець Ковальчук О.В., 2025. 158 с.

2) Психолого-педагогічні аспекти розвитку творчого самовираження старших дошкільників у художньо-мовленнєвої діяльності. *Збірник матеріалів VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції «Від творчого педагога до творчої дитини: гармонія партнерської взаємодії»* (з міжнародною участю) // Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, кафедра теорії та методик дошкільної освіти, управління освіти і науки Кам'янець-Подільської міської ради; [відпов. секр. Г. П. Ватаманюк]. Кам'янець-Подільський: Видавець Ковальчук О.В., 2025. 158 с.

Структура роботи: робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних обсяг роботи – 105 сторінок, основний текст – 67 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ТВОРЧОГО САМОВИРАЖЕННЯ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ У ПРОЦЕСІ ХУДОЖНЬО-МОВЛЕННЄВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

1.1 Сутність самовираження та його розвиток на етапі дошкільного дитинства

Проблема самовираження особистості здавна привертала увагу вчених – філософів, психологів, педагогів. Поведінка людини завжди, так чи інакше, співвідноситься з її уявленнями про себе і про те, якою вона має бути в очах навколишніх. Великий тлумачний словник сучасної української мови визначає самовираження як процес розкриття людиною свого «Я», своєї неповторної індивідуальності; виявлення (переважно в художній творчості, в художньому образі) своїх думок, настроїв, переконань [13, с. 1287].

О. Трифонова зазначає, що самовираження – це здатність особистості відображати свій внутрішній світ у зовнішніх формах діяльності (слові, жести, творчості), яке у дошкільному віці має переважно мовленнєвий характер, оскільки саме слово стає провідним інструментом вираження думок і почуттів дитини [55, с. 21]. Авторка вирізняє наступні аспекти самовираження:

— прагнення людини передати іншим те, що значимо і цінно для неї самої;

— широке коло вербальних і невербальних поведінкових актів, які людина використовує для передачі інформації про себе іншим особам і створення певного образу себе;

— здатність людини до більш повного прояву своїх потенційних можливостей і уявлень про себе, що пізнаються в процесах виділення себе із соціуму та ідентифікації з ним, спрямоване на якісну зміну своєї особистості, інших людей, навколишнього світу.

У самовираженні особистості вирізняють як мінімум дві складові: одна – індивідуальна, друга – соціальна. Індивідуальне «Я» починається з самоототожнення дитини зі своїм іменем, становить собою цілісний образ себе як фізичного, інтелектуального, характерологічного, діяльного суб'єкта, що має персональну історію життя. Соціальне «Я» спирається на гендерну ідентифікацію дитини, виростаючи поступово у образ системи своїх соціальних ролей (дочка, син, учень, брат, сестра тощо) у різних спільнотах (родина, ЗДО, спортивна секція).

Структуру самовираження особистості формують такі складові, як ідентифікація з тілом та певною статтю, власним ім'ям, самооцінка, рівень домагань, уявлення про себе в аспекті психологічного часу і оцінка себе в рамках соціального простору особистості (права і обов'язки) (С. Максименко та ін. [32]). У змісті самовираження можна вирізнити тілесне чи фізичне Я як спосіб самоподачі зовнішності; соціально-рольове Я – виконання соціальних ролей у суспільстві; психологічне Я – висловлення потреб, мотивів, планів, мрій; особистісне Я – на цьому рівні особистість здатна відповідати на запитання – «Яка Я»; діяльнісне Я – відчуття себе джерелом активності, самоствавлення та сенс Я (І. Аршава, Е. Носенко [3]).

Самовираження є процес творчий, оскільки забезпечує кожній людині можливість проявити свою індивідуальність, при цьому людина виступає автором і виразником власного життя у всій його повноті. Процес самовираження допомагає людині комплексно подати себе і свою діяльність іншим людям і одержати від цього задоволення, пережити ситуацію успіху

Двома основними різновидами самовираження особистості вважаються саморозкриття, під яким розуміється повідомлення інформації про себе іншим людям, і самопрезентація, що складається в цілеспрямованому створенні певного враження про себе в очах оточуючих (Г. Чуйко, І. Гуляс [56]). На думку І. Бежа, самопрезентація полягає у виявленні своїх ставлень стосовно соціально і культурно прийнятих способів дій і поведінки. Людина застосовує певні стратегії формування думки інших про себе, щоб постати перед іншими

у найкращому світлі. Відтак особистість прагне до демонстрації найбільш схвалюваних особистісних якостей і приховує неприйнятні риси [6, с. 178]. Саморозкриття особистості полягає у повідомленні (передачі) особистісно-значущої, важливої, сутнісної інформації про себе іншим людям. В основі саморозкриття лежить прагнення людини до спілкування, потреба бути глибоко зрозумілою та глибоко прийнятою іншими. Здатність до саморозкриття, за А. Маслоу, є однією з характеристик зрілої особистості на рівні її самоактуалізації (І. Аршава, Е. Носенко) [3]. Система самовираження охоплює демонстрацію особистістю свого «Я» фізичного (зовнішній вигляд, стать), «Я» у минулому, теперішньому і майбутньому, «Я» реального та бажаного; «Я» морального (моральні оцінки, риси характеру, ціннісні орієнтації), власної компетентності («активне Я»), комунікативних можливостей та стосунків з іншими людьми («соціальне Я») (С. Максименко та ін.) [132].

Отже, особистісне самовираження проявляється в діяльності людини, яка активно позиціонує себе у різних сферах життєдіяльності, використовуючи свої задатки і можливості, проявляючи індивідуальну своєрідність, демонструючи своє «Я». В глибинній основі самовираження спирається на рефлексію особистістю своїх якостей, цілей, дій, що доповнюється та збагачується завдяки зворотному зв'язку, який надходить від соціального оточення. Це дозволяє людині коригувати свою діяльність та спілкування, довільно керувати поведінкою згідно з очікуваннями навколишніх.

Розвиток самовираження виступає як культурно обумовлений процес, що постає як результат включення особистості у дедалі ширшу систему соціальних зв'язків. Взаємодіючи із соціальним оточенням, людина виражає себе тією мірою, якою вимагають від неї навколишні. У розвитку самовираження можуть бути виділені нижчі та вищі рівні. Наприклад, в умовах «примітивних» культур люди неспроможні дати якусь розгорнуту вербальну характеристику свого індивідуального «Я». Залежно від засобів –

«культурних знарядь», які людина використовує у пізнанні себе та навколишнього світу, її психіка, а, отже, і самовираження набуває якісних відмінностей. Ускладнення самовираження особистості залежить від оволодіння його засобами. Таким чином, самовираження – це комунікативно-рефлексивний процес подачі себе у спільноті, під час якої людина користується наявними в культурі знаковими (насамперед словесними) засобами (С. Максименко [32]).

Самовираження має свої характеристики на різних етапах розвитку особистості. У психологічній літературі приділено значну увагу різним аспектам розвитку дитини-дошкільника. З'ясовано, що формування образу індивідуального «Я» проходить у дитинстві кілька послідовних ступенів: самовідчуття, уявлення про схему тіла, самосприйняття, самооцінка, виділення «Я» як діяча та «Я» як особистості (Т. Дуткевич [21], О. Кононко [30], С. Кулачківська, С. Ладивір, Т. Піроженко [45] та ін.).

Перші місяці життя самовираження носить неусвідомлений та переважно рефлексивний характер, що спирається на відчуття немовлям власного тіла. Здатність дитини визначати локалізацію тілесних відчуттів помітна, коли вона може протягнути на прохання дорослого ручку або ніжку, показати різні частини тіла (що зазвичай доступно дітям першого-другого року життя). По мірі засвоєння мовлення малюк спроможний відповісти на питання про те, що в нього болять (хоча цей прийом дуже ненадійний через наслідування дітей, які часто копіюють скарги дорослих).

Саме в ранньому віці в нормі формуються первинні уявлення про схему тіла, що стає відносно диференційованим самовідчуттям. Дитина, що нормально розвивається, здатна локалізувати тілесні відчуття до середини другого року життя, максимум - до двох років. Це підтверджує, що схема тіла сформована. Ще раніше (на рік-півтора) малюк починає впізнавати себе в дзеркалі, а потім і на фотографіях, що свідчить про первинну диференціацію «Я» та «не Я». Однак, слід наголосити, що виникнення цих найважливіших особистісних новоутворень зумовлено взаємодією дитини і дорослого.

Наступним етапом у розвитку самовираження можна вважати появу так званих мотивуючих уявлень (2-3 роки), що виражається у формах «демонстрацій» свого «Я» (А.Аніщук) [1, с. 89]. Виникнення «системи Я» породжує нову, дуже сильну потребу діяти самотужки, включатися у повноцінну «дорослу» діяльність на правах рівного, бажання бути самостійною особистістю», – наголошує О. Кононко [29]. Свідоме вимовляння займенника «Я» засвідчує появу в малюка усвідомлення себе як діяча, вироблення внутрішнього погляду на самого себе.

Дитина позиціонує себе перед дорослими за допомогою ситуативного мовлення, чергуючи окремі слова з жестами та паралінгвістичними засобами, серед яких особливо вирізняється крик і плач та вимогливі інтонації. Мотивуючі уявлення є проявом внутрішньої цілеспрямованості у формі власних бажань, висловлюваннях «я хочу» або «я не хочу» (Т. Дуткевич [21]). До реалізації мотивуючих уявлень і досягнення зовнішніх цілей дитина залучає дорослого: вчора сподобалась іграшка у магазині – дитина запам'ятала і сьогодні вимагає від батьків придбати її; пам'ятаючи, що у вазі вчора залишились цукерки – на наступний день малюк підводить туди дорослого з вимогливим проханням дістати. Тобто у зв'язку з формуванням досить стійких уявлень самовираження спрямовується на задоволення своїх бажань, пов'язаних з об'єктами, про які малюк пам'ятає, хоч і не бачить їх перед собою в даний момент. Дитина стає менш залежною від безпосередньої ситуації, а її самовираження набуває цілеспрямованості, довільності.

Саме з цього періоду малюк розуміє, що потрібно «будувати» свою поведінку орієнтуючись водночас і на власні бажання й можливості та на вимоги дорослих. Дитина починає спрямовувати самовираження на отримання схвалення з боку дорослих. Іноді це призводить до проявів у дитини хвалькуватості, до прагнення привернути увагу передовсім до таких дій, що викликать очікуване схвалення. Виникає своєрідне суперництво у самовираженні дітей: хто найкращий, хто найрозумніший, кого найбільше похвалить вихователь.

Для подальшого розвитку самовираження велике значення має поява у дитини близько 3-х років елементів самооцінки (О. Олійник [39]). У первинній самооцінці відсутні раціональні компоненти, вона багато в чому ситуативна, емоційно обумовлена. Зазвичай дитині властива глобально-недиференційована думка про себе: «Я – хороший(а)». У випадках протилежних заяв («Я поганий(а)») можна думати про те, що дитина ще не оцінює себе по-справжньому, а повторює почуту репліку дорослого або виявляє негативізм, який багато дослідників вважають типовим проявом кризи трьох років. У той самий час загальновизнано, що за нормального розвитку саме до трьох років виникає «система Я», що включає первинне знання про себе і ставлення до себе.

Хоча рефлексивні можливості дітей досить обмежені, але, в той же час образ фізичного «Я», статева ідентифікація, а також уявлення про себе в минулому і в майбутньому (психологічний час особистості) вже в середньому дошкільному віці сформовані у більшості дітей, що нормально розвиваються. Високий рівень претензій на соціальне визнання та недостатня здатність до рефлексії проявляються у феномені підвищеної самооцінки, що розцінюється дослідниками як норма віку (Г. Гуменюк) [17].

Самовираження потребує як усвідомлення дитиною свого «Я», так і її включення у систему стосунків та спілкування з навколишніми – як дорослими, так і ровесниками, які спроможні постійно надавати так званий зворотний зв'язок – виявляти свій емоційний позитивний чи негативний відгук, критикувати, підказувати, виправляти тощо. Водночас і сама дитина спроможна висловлювати свої ставлення. У результаті малюк розпізнає, що йому вдалось краще, що викликало позитивний відгук навколишніх, або від чого відмовитись, бо воно викликає протест. На цьому шляху у дошкільника поступово складається уявлення про свої можливості, що дозволяє їй передбачати ситуації успіху та неуспіху (Г. Гуменюк) [17]. У 3-4 р. дитина береться за занадто складні для себе завдання, не розуміючи своїх реальних можливостей та терпить невдачі, що, зрозуміло, викликає у неї неприємні

переживання. Якщо ж дорослий намагається вказати малюку на його помилки, то це викликає протест й несприйняття. Натомість у 5 р. дитина краще знає про свої вміння та здатна обирати для самовираження ситуації, де вона найімовірніше отримає успіх. Дитина починає формувати власну манеру поведінки, відшукувати свій стиль особистісного самовираження, що виражається у її вчинках, мовленні, поведінці.

У старшого дошкільника самовираження є проявом вже досить оформлених складових самосвідомості – самопізнання і самоствавлення (В. Горбатих) [16]. З'являється первинний образ «Я», нерозривно пов'язаний з усвідомленням своїх дій і ситуації, в якій вони відбуваються, дошкільник вирізняє свої фізичні, особистісні та розумові можливості, оцінює їх правильно. Водночас, зростає здатність дитини орієнтуватись на соціальне оточення, його норми і вимоги. Зовнішні вимоги перетворюються на внутрішні оцінки, утворюються ставлення до зовнішніх явищ та подій, до самого себе, своїх дій і вчинків. У старшого дошкільника виникає здатність до супідрядності мотивів, сформованості уміння диференціювати поняття «хочу» і «потрібно», відмовлятися від бажаного на користь необхідного

У самовираженні старший дошкільник репрезентує свій образ «Я» з досить складною системою властивостей, що стосуються його зовнішності, характеру, взаємин, діяльності, часових ознак (Т. Сущинська) [50]. Самовираження стає більш чітким, аргументованим та відбувається значною мірою завдяки розвитку у старшого дошкільника вміння розуміти себе, усвідомлювати свої внутрішні стани, переживання. Залежно від результатів та наслідків самовираження дитиною своїх переживань, у неї згодом формуються такі риси характеру, як впевненість, переконливість, емоційна стабільність, або тривожність, несміливість, образливість, відчуття власної неспроможності.

Важливо також, що самовираження дітей стосується усвідомлення себе в часі, у часовій перспективі. Старший дошкільник просить дорослих розказати про те, як він був маленьким, і сам із задоволенням згадує окремі

епізоди недалекого минулого. Дитина розуміє, що раніше вона була маленькою, а зараз виросла. Її цікавить і минуле близьких людей. Дошкільник виявляє прагнення зазирнути у своє майбутнє, в нього з'являються перші мрії та фантазування на тему «Коли я виросту» (Т. Дуткевич) [21]. Завдяки розумінню часової перспективи до 6 років у дитини з'являється різниця між «Я реальним» і «Я ідеальним».

Основні психологічні характеристики розвитку самовираження на різних етапах дошкільного подано у таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Основні психологічні характеристики розвитку самовираження на різних етапах дошкільного дитинства

1-2 рр.	3-4 рр.	5-6 рр.
Рефлекторне, неусвідомлене, пов'язане із тілесними та фізичними відчуттями, із оволодінням рухами, маніпулюванням предметами та діями. Перевага емоційно-експресивних невербальних засобів самовираження над вербальними.	Елементи довільності у самовираженні, самовираження під впливом образів пам'яті (мотивуючих уявлень). Зростання ролі вербальних засобів самовираження при перевазі невербальних. Вираження дитиною «хочу» та «не хочу», «Я сам», поєднані з необхідністю орієнтуватись на вимоги дорослих та отримувати їхнє схвалення. Прагнення дитини отримати схвалення не лише дорослих, але й ровесників. Поява конкуренції з ровесниками за похвалу та увагу дорослого.	Активізація самовираження внаслідок зростання інтенсивності й змістовності спілкування з ровесниками та дорослими. Перевага вербальних засобів самовираження. Самовираження на основі первинного образу «Я». Поява у самовираженні поведінкових актів підпорядкування мотивів. Розширення сфер (у різних видах діяльності й спілкування) та способів самовираження. Прагнення демонструвати свої успішність, вміння та здібності.

Для розуміння особливостей самовираження старших дошкільників важливо враховувати, що в цьому віці у дитини посилюється потреба у спілкуванні і взаємодії з ровесниками. Інші діти, форми та способи їхнього самовираження стають своєрідним прикладом для наслідування дитиною. Виникає конкурентність, змагальність між дітьми, бажання поваги і визнання – це те, що постійно мотивує дітей до самовираження, передовсім за допомогою мовлення (О. Кононко [29], С. Михальська [36], Т. Піроженко [43]). При цьому ровесники слугують своєрідним фоном для демонстрації дитиною індивідуальних якостей та досягнень. Щоб підкреслити свою індивідуальність, малюки особливо прискіпливо ставляться до ровесників, привертають увагу дорослих до їх помилок, невдач тощо.

Водночас діти прагнуть до співпраці, намагаються залучити ровесника до своїх справ, об'єднуються заради розігрування ігрових сюжетів, спільного оперування іграшками, побудови конструкцій тощо. Коли виникає ситуація вибору, продовжити спільну гру, відмовившись від привабливої ролі чи завершити гру, не погодившись на виконання небажаної ролі, дитина поступається своїми інтересами, робить все, щоб зберегти спілкування з ровесниками. Предметна діяльність відступає на другий план, а отже самовираження старших дошкільників відбувається у сфері спілкування і співпраці (колективні ігри, групові заняття, сюжетно-рольові ігри тощо). Це ставить перед дітьми задачу оволодіння новими прийомами й способами самовираження, ефективність якого залежить від сформованості мовленнєво-комунікативних умінь.

Самовираження старшого дошкільника проходить вже не за результатами досяжних для сприймання предметних перетворень, а за тим, наскільки високо дитину оцінять ровесники і дорослі, а тому набуває виразного соціального забарвлення. Протягом старшого дошкільного віку посилюється прагнення дітей продемонструвати свої вміння і здібності, виокремитись серед ровесників, отримати особливу увагу з боку дорослого, заслужити його похвалу у присутності ровесників. Це дає змогу дитині

відчувати свою неповторність, свою перевагу серед ровесників. Відтак, діти суперничають між собою за увагу дорослого, за його схвалення. Дошкільнику важливо не просто добре намалювати, а так, щоб його помітили і похвалили. Дитина не сприймає свого успіху поза схваленням дорослого.

Отже, у дошкільному віці самовираження дитини стає чимдалі більш свідомим та цілеспрямованим. На основі різноманітних видів діяльності та спілкування розширюються сфери й збагачується зміст самовиявлення дитини, чимдалі більшого значення для самовираження набувають вербальні засоби (мовлення) у порівнянні з невербальними, вдосконалюється об'єм та зміст висловлювань дітей про себе, до кінця дошкільного віку вони стають зв'язними, перетворюючись на цілісні тексти. Самовираження приносить дитині задоволення, якщо дорослий схвалює її досягнення, підкреслює її індивідуально неповторні позитивні якості.

1.2 Особливості розвитку творчого самовираження дітей старшого дошкільного віку у процесі художньо-мовленнєвої діяльності

Педагогічні дослідження різних аспектів творчого самовираження дошкільника знайшли відображення у низці праць (А. Богуш – вивчення творчого самовираження [8]; А. Аніщук – мовленнєвого самовираження та культури самовираження [1; 2]; Л. Березовська – творчого мовленнєвого самовираження в ігрових казкових ситуаціях [4], І. Онищук – творчого самовираження у музичній діяльності [40], О. Трифонова – самовираження у мовленнєво-творчій діяльності [54] та ін.). Дослідниками підкреслюється, що творче самовираження дітей дошкільного віку найбільш яскраво виявляється у тих видах діяльності й спілкування, що надають простір для дитячої активності, самостійності та ініціативності. За власною ініціативою старший дошкільник може знайти заняття, що відповідає її бажанню та забезпечує найвищу мотивацію у виконанні. Можливість діяти за власною ініціативою приносить дитині радість, переживання успіху, того, що вона може виявити

себе у тих справах, які вдаються найкраще та отримати схвалення й викликати захоплення навколишніх. Розглядаючи проблему творчого самовираження, О. Трифонова зазначає, що особистісне самовираження є процесом прояву дитиною своєї активної творчої життєдіяльності, індивідуальної форми свого соціального буття в системі «дитина-дорослий» [54].

У розумінні творчого самовираження ми спираємось на тлумачення І. Онищук, згідно з яким творче самовираження – це «активне бажання особистості реалізувати своє «вище Я» шляхом удосконалення себе, прояву та розвитку власних особистісних якостей, здібностей у процесі перетворення, створення нових художніх образів, творів та дій у різних видах художньої діяльності» [40, с. 188]. Старший дошкільник вже досить добре володіє зв'язним мовленням, у тому числі з метою самовираження. Мовлення стає провідним засобом самовираження дитини, завдяки якому вона пізнає світ, вступає у взаємодію з іншими, висловлює власні думки, емоції та переживання, а також створює нові образи у грі, казках, віршах чи оповіданнях. Відтак у педагогічному дискурсі використовують поняття «мовленнєвого самовираження дошкільників», що розкривається як здатність дитини за допомогою слова виражати власні почуття, думки, ставлення до себе та навколишнього світу, а також створювати нові образи у грі, казках, віршах чи оповіданнях (А. Аніщук) [2]. Воно відображає рівень мовленнєвого розвитку, творчих можливостей і соціальної компетентності дитини. У процесі мовленнєвого самовираження відбувається становлення самосвідомості дитини, здійснюється процес її самоідентифікації. Вбираючи в себе знання, відображені в мовленні, дитина вибудовує власний внутрішній світ, формує себе як особистість [55; с. 20].

Засвоюючи рідну мову, як слушно стверджує Л. Калмикова [46], дитина творить індивідуально-своєрідну мовну підсистему, крокує в загадкові країни з назвами «Мова», «Мовлення» своїм особистим, неповторним шляхом випробувань і помилок, обирає індивідуальну стратегію мовно-мовленнєвого розвитку, виформовує власну граматику. Л. Березовська підкреслює творчий

характер мовленнєвого самовираження, що визначає як «вміння дітей дошкільного віку розкрити своє власне «Я», у творчій розповіді виявити свою індивідуальність і неповторність стосовно інших дітей; через засоби художньої виразності (мовні і немовні) передати свої емоції і почуття, настрої і переживання, власні думки і фантазії; вміння дитини шляхом творчого пошуку знаходити нове вирішення цієї проблеми, творчо та оригінально мислити, передавати свої думки» [4, с.76].

Поряд із мовленням, важливим засобом самовираження у людській культурі є мистецтво. Усі види мистецтва, з якими дитина знайомиться у дошкільному віці, впливають на формування її етичної міжособистісної поведінки, в якій комунікативні вміння виступають необхідною складовою. Музичне довкілля як частина естетичного і художньо-образного довкілля, у педагогіці вважається важливим засобом розвитку і виховання дитини, у тому числі і формування комунікативних умінь. Музика дозволяє педагогам створювати гуманістичне середовище, позитивний соціально-психологічний клімат у дитячому колективі.

Мистецтво постає як засіб художнього відображення дійсності і як спосіб формування у дітей естетичного ставлення до неї. Кожен вид мистецтва має власну специфіку, свою неповторну мову, але з тим всі види мистецтва об'єднані, оскільки вони відбивають ставлення до дійсності через призму світогляду письменника, художника, композитора засобами художнього образу. Усі види художньої діяльності формуються у руслі відповідних видів мистецтв. Діяльність, пов'язана з художньою літературою, також підпорядковується цій закономірності.

Функції художньої літератури значно ширші, ніж інших видів мистецтв, і хоча її мова як засіб спілкування, здавалося б, доступніша за мову музики, живопису, але вона також вимагає спеціальної підготовки читача або слухача. Адже слово як основний елемент художньої мови залежить від жанру твору, стилю автора, виступає в естетичній своєрідності і потребує відповідної підготовки читача.

Художньо-мовленнєву діяльність дошкільників досліджено у працях А. Богуш, Н. Гавриш, Т. Котик [7], О. Волошиної, К. Мнишенко [14], І. Ніколаєску, О. Дронової [38], С. Тесленко [52] та ін. Науковці розуміють цю діяльність як специфічний вид діяльності, пов'язаний із сприйманням, розумінням і відтворенням дітьми змісту творів художньої літератури у різних видах ігор (музичних, театралізованих, словесних, дидактичних, іграх-драматизаціях) і театралізованих дійств; продуктивно-естетичну діяльність (до якої належать музична, образотворча, конструктивна), що супроводжується образним мовленням та у процесі якої використовуються різні літературні жанри [7, с 82].

Мовленнєва діяльність супроводжує дитину з перших років її існування, водночас і художній її аспект також виявляється рано. Спочатку дитину долучають до художньо-мовленнєвої діяльності за допомогою різних потішок, примовок, пісеньок, використовуючи найчастіше твори малого фольклору. Потім зміст, жанри літературних творів поступово розширюються, і якщо діти знайомляться зі справжніми творами мистецтва у певній системі, їх сприйняття збагачується, а практична діяльність набуває емоційно образний характер.

За твердженням науковців (А. Богуш, Н. Маліновська [9], Г. Ватаманюк [11], О. Деркач [19], О. Карпенко [27] та ін.), старшим дошкільникам доступно емоційно сприймати зміст літературного тексту; виразно виконувати вірші, відтворювати емоційно виразно у формі переказу зміст прослуханого твору; скласти вірш, оповідання, казку за літературним зразком; відрізнити літературні жанри за характерними ознаками; проводити елементарний, емоційно-образний аналіз твору, визначати, як і чому сподобалося, що йдеться у творі, хто головні герої, які вони, якими рисами вони наділені і звідки видно основні риси характеру головних дійових осіб; розуміти образні висловлювання, засвоїти та вжити їх у своїй промові, у своїх описах.

До кінця дошкільного віку у дітей сформовано всі компоненти мови, такі як лексична та вимовна її сторони, граматичний лад, зв'язність. Однак на

практиці виявляється, що мова дітей залишається бідною в плані виразності, вона позбавлена образності, насичена мовними штампами, дітям важко підібрати епітети, порівняння, часто вони що неспроможні зрозуміти сенсу образних висловів (С. Михальська [36], І. Темнікова, В. Темніков [51]). У сучасному світі, коли інформаційно-комунікаційні технології часто стають заміною живого спілкування, образне мовлення є однією з найслабших сторін їхнього розвитку.

Низка сучасних досліджень з питань дошкільної освіти (Г. Ватаманюк [12], І. Дубровіна, Н. Голованенко [2], Н. Казьмірчук, Т. Бондарчук [3], І. Паласевич [41], С. Поворознюк [44], І. Рудницька-Юрійчук [47] та ін.) переконливо доводять, що використання казок в освітньому процесі сприяє розвитку образного мовлення та його експресивності, уяви і фантазії, естетичних почуттів, креативності та оцінних здібностей. Значну увагу казці приділяв відомий український педагог В. Сухомлинський, який стверджував, що завдяки казці, дитина сприймає оточуючий світ не тільки розумом, але й серцем. Саме у ній вона знаходить форму, яка є реальною у виявленні своїх духовних сил. Діти, яким з раннього дитинства читали казки, у подальшому відчули позитивні наслідки цього: почали творити, правильно і образно висловлюватись [49, с. 154].

Роль дитячих казок не обмежується тільки приємним проведенням часу. Дитина, поринаючи у світ казки, уявивши її образи, вчиться розуміти внутрішній світ героїв, їх думки, мотиви, і на підставі цього набуває здатності до самопізнання, самооцінки й саморозуміння, як важливих передумов самовираження. Казка закладає фундамент поведінки і спілкування, здатності до саморозкриття і самопрезентації як двох сторін самовираження.

Ознайомлюючись із казками, діти оволодівають притаманними їм виразними засобами, до яких належать фантастичні перетворення, чарівні речі, метафори, афористичність мови, пісеньки, зачини, кінцівки). Занурення дитини у світ казки наповнює її життя такими заняттями, як заучування напам'ять особливо яскравих епізодів, зачинок, кінцівок, розповідання

улюблених казок, переказування, висловлення своїх ставлень та оцінок, ігри-драматизації за мотивами казок, відгадування загадок і малювання за змістом казок. Для вихователя виникає можливість залучати дітей до розігрування сюжетів знайомих казок в театралізованих іграх, до участі в драматичних гуртках, до підготовки і показу театралізованих вистав за змістом казок, виготовлення костюмів, атрибутів, декорацій (Г. Ватаманюк [12]).

Значно підвищити творчу активність дитини дозволяє такий різновид художньо-мовленнєвої діяльності, як театралізована діяльність. У дослідженнях фахівців сучасної дошкільної освіти (М. Бондаренко [10], Л. Гладун, І. Жаркова [15], Є. Єлдінова [22], І. Жигора [23], Н. Жир [24], О. Захарова [25], Н. Іванченко [26], Ю. Котелянець [31], І. Підлипняк [42], Т. Соловей [48], J. Kalichak [57] та ін.) розкрито значні можливості театралізованої діяльності у вирішенні завдань розвитку дитячої творчості, мовлення, комунікативних навичок, формування цілісної особистості дитини. На доцільності використання театралізованої діяльності наголошує Базовий компонент дошкільної освіти [18], в якому поставлено завдання формування у дітей інваріантної ключової театралізованої компетентності, що є необхідною для розвитку дитячої активності, уяви, фантазії, здатності висловлювати власну думку, комунікувати і взаємодіяти.

Види театралізованої діяльності дошкільників класифікують: за способом організації (індивідуальні чи колективні ігри), за змістом театралізованої діяльності (ігри за сюжетами літературних творів, ігри-драматизації, інсценування), за видами ігрового матеріалу (театр ляльок, театр іграшок, пальчиковий театр тощо) (А. Богуш та ін.) [7, с. 222].

Поєднання гри та драматизації є одним з найбільш ефективних засобів розвитку особистості дітей дошкільного віку. Найбільш істотною особливістю гри-драматизації є зв'язок з художньою літературою. Зміст гри-драматизації має літературну чи фольклорну основу, а також передбачає наявність глядачів. Дошкільники можуть драматизувати лише добре відомі їм твори (казки, розповіді, вірші), у яких велике місце займає діалог (при розігруванні вони

перетворюються на маленькі п'єски або сценки), причому без строгого дотримання змісту літературного тексту (діти говорять по пам'яті). Для того, щоб могла виникнути театралізована гра, необхідно багаторазово повторити твір, викликати в дітей інтерес до нього шляхом розглядання ілюстрацій, бесід (Г. Ватаманюк) [12, с. 146]. Спочатку роль ведучого виконує вихователь, активно допомагаючи дітям розподіляти ролі, підказуючи репліку, черговий епізод. Він показує дітям способи художньо-образної виразності, наприклад, як можна передавати зміст твору своїми словами, використовувати пряму мову героїв, демонструє прийоми водіння ляльок, можливі варіанти розміщення декорацій на столі тощо. Для виникнення ігор на теми прочитаних літературних творів вихователь також може використати метод непрямой пропозиції: внесення іграшок і матеріалів, пов'язаних зі змістом твору, драматизація за завданням вихователя, розповідь про аналогічну гру тощо.

Таким чином, гра-драматизація сприяє розвитку мовлення, усвідомленню змісту та ідеї художніх творів, збагаченню літературного досвіду, є сприятливим полем для розвитку творчості дитини, яка виявляється у створенні власних сюжетів або творчій інтерпретації заданих, у доборі слів, фраз, інтонацій, пластичних рухів, та оформленні гри, за допомогою чого дошкільник створює свій неповторний художній образ.

Дитяча гра-драматизація ще не є мистецтвом у повному розумінні; однак, відтворюючи зміст твору, діти передають образи літературних героїв у тій мірі, наскільки це для них доступне за віком, і це дає право розглядати гру-драматизацію як дитячу художню діяльність. Гра-драматизація покликана задовольнити внутрішню потребу дошкільника в чомусь незвичайному, що перебуває за межами буденності, його бажання відчувати себе іншим (зіграти роль).

Спектр розвивальної дії гри-драматизації надзвичайно широкий та цінний (розвиває сенсорну сферу, почуття, емоції, мислення, уяву, фантазію, увагу, пам'ять, волю, мовленнєві, комунікативні, організаторські, рухові та інші навички та вміння). Через поєднання гри та художньої літератури у гри-

драматизації дитина вперше приміряє на собі інший образ, відмінний від власного (перевтілюється), засвоює нові соціальні ролі, вчиться дивитись на ситуації та події очима інших та бачити себе ніби з боку.

Зважаючи на тему кваліфікаційного дослідження для нас особливо важливим є вплив гри-драматизації на розвиток творчого самовираження старшого дошкільника. Застосування цього виду художньо-мовленнєвої творчості сприяє розвитку мовленнєво-креативного та емоційно-експресивного компонентів самовираження, а саме: розширює словниковий запас дитини, вдосконалює її артикуляційний апарат, а особливо образність та виразність мовлення. Гра-драматизація потужно впливає на такі характеристики мовлення, як її зв'язність, вміння грамотно й експресивно висловлюватися і, відповідно, робити її багаті за змістом та вираженням. У цьому віці дитина пізнає особливості рідної мови, вчиться керувати інтонацією, використовуючи її в різних ситуаціях.

У гри-драматизації формується діалогічне, емоційно-насичене мовлення, активізується словник дитини. За допомогою ігор-драматизацій діти освоюють невербальні засоби виразності – інтонацію, гучність, тембр, міміку, поставу, жести, модуляцію голосу. Також, даний вид діяльності сприяє розвитку когнітивного компоненту самовираження – її самопізнання. Дитина пізнає саму себе у різних ситуаціях, свій внутрішній світ, переживання, ставлення, здібності й таланти. Таким чином, через гру-драматизацію дитина самовиражається і самореалізовується, а творча спрямованість сприяє розвитку неповторної індивідуальності. У гри-драматизації використовуються такі специфічні методи, як моделювання ситуацій, творчі бесіди, асоціації (активізація уяви та мислення дитини шляхом асоціативних порівнянь та створення на їх основі нових образів). Керівництво грою-драматизацією здійснюється опосередковано і безпосередньо.

Беручи участь в іграх-драматизаціях, діти відповідають на запитання героїв, виконують їх прохання, дають поради, входять в образ, перевтілюються в нього, живуть їх життям. Тому драматизація є одним із найпоширеніших видів

дитячої творчості. Дошкільнята самі складають, інсценують якийсь готовий літературний матеріал. Це словесна творчість дітей, зрозуміла їм самим.

Підготовка та демонстрація театральної вистави (інсценізація) є найбільш складним видом театралізованої діяльності. Однак саме інсценізація літературного твору (дитячий театр, де діти – актори і глядачі), істотно впливає на розвиток творчого самовираження дошкільнят. Це обумовлено тим, що в ній тісно пов'язані слово, образ, дія, музика та інші елементи. Особливо цінним є те, що у театральній виставі дитина є активним діячем. Саме це сприяє розвитку її творчого самовираження – здатності презентувати себе, гнучко поводитись у різних комунікативних ситуаціях, висловлювати свої емоції та думки, підвищувати свою самооцінку. Педагогічно цінною особливістю цієї діяльності є її синтетичний характер, внаслідок чого вона комплексно впливає на пізнавальну та емоційну сферу дитини, її самопізнання та самопрезентацію, які значною мірою визначають самовираження особистості. Театральне мистецтво є незамінним засобом для формування дитини-творця, що є носієм активності, самовираження на основі позитивного ставлення до навколишнього – до природи, людей, речей. Адже у процесі театральної творчості здійснюється активне залучення дошкільників як до естетичних, так і до моральних, світоглядних, пізнавальних цінностей, що слугують орієнтиром в оцінці дитиною дійсності та самої себе.

Під час підготовки й показу вистави в дітей розвиваються різні сторони її самовираження – мовлення, творчість, когнітивні й оцінні здатності, емоційна виразність. Організація дітьми спільно з дорослими інсценування літературного твору не лише збагачує та активізує словник дітей, але й розвиває у них творчість завдяки можливості самостійно складати власний сюжет, добирати необхідне мовленнєве оформлення, атрибути, костюми, декорації для реалізації задуму. Підготовка театральної вистави дозволяє відпрацювати навички виразного мовлення, володіння невербальними засобами його підсилення, образними стійкими висловлюваннями (приказками, примовками, фразеологізмами тощо). Творче самовираження

дитини розвивається за рахунок вдосконалення її мовлення у напрямку більшої виразності та образності, презентабельності, граматичної та фонетичної нормативності (А. Богуш та ін.) [7, с. 225].

Старші дошкільники виразно виявляють своє ставлення до вистави. В інсценізації вони прагнуть точніше й детальніше передати образ героя, використовуючи широкий спектр виразних засобів (жести, міміку, інтонації). Вони краще орієнтуються на глядачів, прагнуть, щоб їм було зрозуміло, щоб викликати у них емоційну реакцію на поведінку персонажів, що спонукає дітей працювати над образом, його мовленням й виразністю. Дитяча вистава передбачає два види учасників: виконавці (актори) та глядачі. Кожен з видів визначає пріоритетність виховних завдань. Коли дитина дивиться виставу, вона сприймає кращі зразки правильного літературного мовлення, що сприяє подальшому розвитку власного мовлення, запам'ятовує спосіб розігрування сюжету та згодом переносить його у свої самодіяльні ігри, де має максимум можливостей для самовираження.

У керівництві дитячими інсценізаціями у старших групах більш широко використовуються прийоми опосередкованого педагогічного впливу: організація предметно-ігрового середовища, постановка перед дітьми проблемних ігрових завдань, допомога у плануванні діяльності, попередня мовленнєва робота. Дітей старшого дошкільного віку навчають складати сценарії до театральних вистав і театралізованих ігор. (А. Богуш та ін.) [7, с. 230].

Отже, твори дитячої художньої літератури, передбачені програмою роботи з дітьми дошкільного віку, сприяють розширенню їхнього досвіду та знань про навколишній світ, формуванню позитивних моральних та вольових якостей, закладають основи світогляду, вчать розуміти та любити прекрасне, збагачують їхній словниковий запас, сприяють формуванню виразного мовлення. Проте, у практиці робота закладів дошкільної освіти літературні твори часто використовуються лише для ознайомлення дітей із змістом тексту. Водночас сюжет та мистецька цінність твору залишаються часто

незрозумілими дітьми. У результаті художній зміст твору засвоюється недостатньо глибоко, літературні образи та образна мова залишаються непоміченими, висновки з прочитаного робить сам вихователь. Сучасні ЗДО не використовують усіх можливостей художніх творів для реалізації особистісного підходу до освітнього процесу, для творчого самовираження, розкриття та самореалізації на основі розвитку образності мовлення дітей. Ось чому у дітей 5-6 років найчастіше відсутні навички емоційного сприйняття, виразного переказу, складання зв'язної послідовної розповіді про героя прослуханого твору, висловлення власних ставлень та оцінок. Діти не вміють давати головним героям мотиваційну оцінку, не в змозі засвоїти і згодом використовувати у мовленні образні вирази з тексту.

Проведений аналіз науково-методичних досліджень дозволяє виокремити такі складові розвитку творчого самовираження старших дошкільників у процесі художньо-мовленнєвої діяльності, як мовленнєво-креативна (володіння зв'язним мовленням, що є граматично й фонетично правильним, лексично багатим, насиченим прикметниками, експресивно-виразними засобами, самостійний та активний характер мовлення, здатність говорити не лише за зразками, а індивідуально своєрідно), когнітивна (володіння знаннями про себе, про своє тіло й індивідуально-неповторні якості, здатність до самопізнання), емоційно-експресивна (здатність бути зрозумілим, викликати увагу, емоційний відгук та емпатію навколишніх, вміння передавати відтінки своїх станів та емоцій за допомогою невербальних засобів; гнучко використовувати жести, міміку, інтонації у різних ситуаціях) та оцінна (сформовані ставлення до різних явищ та подій, здатність висловлювати оцінки щодо навколишніх людей, речей, подій, аргументувати їх, володіння самооцінкою) (рисунки 1.1).

Рисунок 1.1. Складові розвитку творчого самовираження старших дошкільників у процесі художньо-мовленнєвої діяльності

Отже, розвиток творчого самовираження дитини під впливом художньої літератури потребує об'єднання всіх видів художньо-мовленнєвої діяльності дітей на основі встановлення єдності їхніх завдань; зв'язків з іншими видами діяльності дітей; гармонійного поєднання всіх форм художньо-мовленнєвої діяльності. Вирішенню означених проблем присвячено наступний розділ кваліфікаційної роботи.

Висновки до першого розділу

У результаті проведеного аналізу наукових джерел з'ясовано, що самовираження – це процес розкриття людиною свого «Я», своєї неповторної індивідуальності; виявлення (переважно в художній творчості, в художньому образі) своїх думок, настроїв, переконань. Показано, що розвиток самовираження – це культурно обумовлений процес, що постає як результат включення дитини у дедалі ширшу систему соціальних зв'язків та виявляється у зростанні усвідомленості, цілеспрямованості, змістовності. Визначено, що творче самовираження полягає у виявленні дитиною своїх неповторних

особистісних якостей, здібностей шляхом створення нових художніх образів, творів та дій у різних видах художньої діяльності.

Упродовж дошкільного віку чимдалі більшого значення для творчого самовираження набувають вербальні засоби, вдосконалюється об'єм та зміст висловлювань дітей про себе, до кінця дошкільного віку вони стають зв'язними, перетворюючись на цілісні тексти. Визначено, що важливим засобом розвитку творчого самовираження дітей є художньо-мовленнєва діяльність, яка прилучає старших дошкільників до літературного мистецтва й дозволяє збагачувати їхнє мовлення за рахунок посилення його виразності, образності, насичення епітетами, порівняннями, метафорами, образними висловлюваннями. Визначено мовленнєво-креативну, когнітивну, емоційно-експресивну, оцінну складові розвитку творчого самовираження старших дошкільників у процесі художньо-мовленнєвої діяльності.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ТВОРЧОГО САМОВИРАЖЕННЯ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ У ПРОЦЕСІ ХУДОЖНЬО-МОВЛЕННЄВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

2.1 Дизайн емпіричного дослідження та обґрунтування діагностичного інструментарію

Теоретичне вивчення проблеми показало, що розвиток творчого самовираження дітей відповідає віковим особливостям та потребам дітей старшого дошкільного віку, передбачає вдосконалення як творчих здатностей, так і мовленнєвих компетентностей, яким найкраще відповідає їхня художньо-мовленнєва діяльність. Важливими завданнями у розвитку мовлення є посилення її виразності, образності, емоційності поряд з відпрацюванням граматики й вимови. З метою вирішення зазначених завдань нами проведено емпіричне дослідження, яке складалось з наступних етапів.

На *першому* етапі, на основі попереднього теоретичного аналізу, було обґрунтовано і проведено первинну діагностику рівнів розвитку творчого самовираження дітей. На *другому* етапі розроблено та впроваджено експериментальну програму розвитку творчого самовираження дітей шляхом їх включення у художньо-мовленнєву діяльність. На *третьому* етапі проведено прикінцеве діагностичне дослідження, зроблено порівняння первинної і прикінцевої діагностики.

Емпіричне дослідження проводилось у старших групах Баговицького ЗДО «Колобок» та Слобідсько-Кульчієвецького ЗДО «Країна дитинства» Слобідсько-Кульчієвецької сільської ради Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Всього у дослідженні взяло участь 43 дітей старшого дошкільного віку (5-6 років), а також 43 їхніх батьків. Для діагностики розвитку творчого самовираження дітей було визначено основні критерії і методи дослідження. Критерії визначалися відповідно до теоретично визначених

основних компонентів розвитку творчого самовираження дошкільників – *мовленнєво-креативний, когнітивний, емоційно-експресивний*. При визначенні методик діагностики розвитку творчого самовираження дітей спирались на праці А. Богуш, Л. Березовської [8], С. Михальської [36], Т. Піроженко [43].

Підготовка до емпіричної роботи передбачала створення експериментальної (ЕГ) – 22 дитини та контрольної (КГ) – 21 дитина груп дітей старшого дошкільного віку. Заняття з розвитку творчого самовираження проводилися в експериментальній групі. З метою діагностики рівня розвитку творчого самовираження дітей старшого дошкільного віку було взято до уваги характеристику здатності дитини виражати свій внутрішній світ на основі первинного образу «Я». Розвиненість творчого самовираження залежить насамперед від того, наскільки добре дитина володіє зв'язним, мовленням. Зразковим можна розглядати мовлення граматично й фонетично правильне, лексично багате, насичене прикметниками, експресивно-виразними засобами. Саме від цього залежатиме те, як мовленнєві висловлювання дитини будуть сприйматись навколишніми, наскільки вони будуть зрозумілими й доречними, чи викликать вони позитивну реакцію та емоційний відгук у слухачів та співбесідників. Важливою ознакою індивідуального мовлення дитини є його самостійний та активний характер, здатність говорити не лише за зразками та наслідуючи задані вирази, а привносячи у них свою індивідуальну неповторність шляхом додавання нових слів, інтонацій, емоцій. Відтак, першим *критерієм* був обраний *мовленнєво-креативний*.

З метою визначення стану його розвитку у старших дошкільників було обрано тест «Володіння зв'язним мовленням» (С. Михальська) (Додаток А). Процедура проведення полягала у створенні дитиною розповіді за картинкою «Зимові забави». Показниками слугували: 1) кількість речень; 2) зв'язність речень; 3) граматична правильність висловлень; 4) фонетична правильність висловлень; 5) активність сприйняття.

Низький рівень розвитку мовленнєво-креативного критерію розвитку творчого самовираження визначався, якщо дитина була у змозі озвучити картинку лише двома чи кількома не зв'язаними один з одним, неправильно фонетично і граматично оформленими реченнями, в яких перераховувались назви намальованих предметів. *Про середній* рівень розвитку дитини за мовленнєво-креативним критерієм свідчила розповідь, складена з 5-6 коротких описових речень, що відображають реальні події на картинці. *Високий рівень* мовленнєво-креативного критерію розвитку творчого самовираження фіксувався, якщо розповідь була складена з 7-8 розгорнутих речень, з'являлись додаткові деталі, не зображені на малюнку, привнесені події з власного досвіду дитини.

Когнітивний критерій передбачав володіння дошкільником знаннями знань про себе, про своє тіло й індивідуально-неповторні якості, що віддзеркалює рівень розвитку його самосвідомості. Старший дошкільник робить помітні кроки у самопізнанні своїх якостей, у порівнянні їх з якостями і ознаками зовнішності інших дітей. У спілкуванні з ровесником створювалися умови, що забезпечують йому самопізнання й самооцінку у тих видах діяльності, які відбуваються спільно з рівним за статусом партнером (однолітком), що створює сприятливі умови для творчого самовираження, виявлення потенцій в умовах відсутності обмежуючих настанов та контролю дорослих. Уявлення про своє тіло починають формуватися у самосвідомості одним з перших. До кінця раннього дитинства дитина твердо засвоює свою статеву приналежність, пізніше продовжуються інтенсивні процеси статевої соціалізації та статевої диференціації. У старшого дошкільника знання про своє тіло стають більш чіткими і диференційованими. Образ «Я» старшого дошкільника включає досить складну систему властивостей: зовнішніх, особистісних, статевих, з відображенням їх часової динаміки. Ускладнення образу «Я» відбувається значною мірою завдяки розвиткові у старшого дошкільника вміння розуміти себе, усвідомлювати свої внутрішні стани, переживання. Усвідомлення своїх умінь і якостей, уявлення себе в часі,

відкриття для себе своїх переживань – все це складає початкову форму усвідомлення дитиною себе, що виникає до кінця дошкільного віку.

З метою діагностики когнітивного критерію розвитку творчого самовираження використано методику «Автопортрет» (Додаток Б), яка дозволяє схарактеризувати здатність дитини диференційовано описувати свій зовнішній вигляд при його наочному сприйнятті, знання про функціональне призначення основних частин тіла, своєї статевої приналежності, індивідуально-неповторних ознак. Методика «Автопортрет» передбачає опис свого відображення у дзеркалі за 5 запитаннями. Показники цього критерію: знання статевої приналежності; постійність статевої приналежності; диференційованість сприйняття себе; знання функціонального призначення частин тіла; знання рис своєї особистості. Кількість набраних дитиною балів за когнітивним критерієм розвитку творчого самовираження може бути від 0 до 13. Кількість балів 0-4 свідчить про низький рівень когнітивного критерію розвитку творчого самовираження; 5-8 балів – про середній; 9-13 балів – про високий рівень.

Емоційно-експресивний критерій. Важливим складником творчого самовираження є емоційність та експресивність у висловленнях і діях дитини. За допомогою емоційно-експресивних засобів дитина підкреслює особливо значущі для себе моменти свого образу «Я», своїх ставлень та переживань. Завдяки емоційності та експресивності саморозкриття і самопрезентація дитини стають краще зрозумілими навколишнім, викликають у них емоційний відгук та емпатію, а самовираження загалом стає більш ефективним та знаходить взаєморозуміння і підтримку навколишніх. Здатність дитини до використання емоційно-експресивних засобів залежить від її спроможності розуміти ці засоби, коли їх використовують інші люди: запитують її про щось, або потребують допомоги, співчуття. Важливою є здатність зчитувати вираз очей та обличчя (стурбованість, здивованість, зацікавленість, страх тощо); за діями, інтонаціями, жестами, мімікою розуміти ставлення (схвалення чи несхвалення), наміри (прагнення спілкуватись, гратись, відпочивати тощо)

інших людей. Наслідуючи експресію емоцій, яку дитина спостерігає у близьких дорослих та дітей, вона сама використовує інтонування, логічні наголоси, паузи, тембрування, гучність голосу, міміку та жести з метою вираження свого «Я». Наприклад, використовує м'які, довірливі інтонації, коли бажає викликати відвертість, прихильність до себе; показує мімікою, позою, що хоче спілкуватися, взаємодіяти; передає відтінки, нюанси своїх почуттів, емоцій за допомогою невербальних засобів; демонструє приязне ставлення до інших; гнучко використовує жести, міміку, інтонації у різних ситуаціях. Нарешті досвід наслідування дитиною емоційно-експресивних засобів поступово розвивається у її здатність використовувати індивідуально вироблені інтонації, жести і пози, зрозумілі іншим і таким чином виявляти свою творчість та індивідуальність.

Емоційно-експресивний критерій розвитку творчого самовираження було діагностовано за допомогою методики «Анкета для батьків «Оцінювання дорослими невербальної поведінки дитини» (Т. Піроженко) (Додаток В). Показники критерію – невербальна поведінка дитини з погляду її різноманітності, гармонійності, індивідуальності; здатність дитини до адекватного розуміння різноманітних компонентів невербальної поведінки інших людей; здатність дитини до керування, цілеспрямованого використання невербальних засобів спілкування. Анкета включає 10 пунктів прояву поведінки дитини, яким батьки мають дати оцінку за допомогою трьохкомпонентної шкали: 1 – ніколи, часто; 2 – рідко; 3 – завжди. За кількістю набраних балів визначається рівень емоційно-експресивного критерію розвитку творчого самовираження, а саме: 10-16 – низький рівень; 17 – 23 – середній рівень; 24-30 – високий рівень.

У самовираженні старший дошкільник виявляє своє ставлення, свої оцінки до оточуючих людей, речей, подій; засвоює елементарні соціальні норми (перші моральні інстанції), розрізняє належну і неналежну поведінку, може побачити розходження реальних подій з вимогами, що висувуються, робить зауваження своїм ровесникам, привертає увагу дорослого до їх

помилки, або до порушень ними поведінки. Осмислення вчинків своїх та інших дітей, прикладів з художньої літератури призводить до формування узагальнених уявлень про добро і зло, про критерії їх розмежування. Старший дошкільник, на відміну від молодшого, вже може обґрунтувати, чому один казковий герой добрий, а інший злий. Своє обґрунтування дитина будує не на основі зовнішніх ознак образу, а на підставі вчинків: добрий, тому що допомагає, будує, рятує, оберігає; злий, бо робить шкоду, нищить, ні на кого не зважає. У 5-7 років дитина розуміє суспільне значення етичної норми, усвідомлює її об'єктивну необхідність, негативні наслідки її недотримання для інших: «Не можна кривдити менших. Вони теж хочуть гратись»; «Треба прийняти Оленку у гру, а то вона буде плакати».

Важливо, що дошкільник у моральних оцінках орієнтується не лише на вимоги дорослих, а і на свої уявлення про належну чи неналежну поведінку. Під впливом досвіду спілкування, знайомства із художньою літературою у дошкільників формуються етичні еталони-зразки, як емоційно-когнітивні узагальнення щодо способів поведінки. Ці еталони, з одного боку відображають певну сферу життя дитини, а, з другого містять у собі суспільну оцінку і емоційне ставлення. Внаслідок використання етичних еталонів виникають узагальнені образи людей: «невмійка», «білоручка», «трудівниця», «розумниця». У художній літературі узагальненим утіленням моральних якостей людей слугують образи Попелюшки, Змія, Котигорошка...

Оцінний критерій. Л. Березовська розуміє поняття «оцінка» як сформовану (об'єктивну чи суб'єктивну) позицію дитини щодо особистої діяльності чи діяльності оточуючих, що відображає те, що відбувається у її свідомості і виявляється як матеріальна норма. Тобто, оцінна здатність дітей виявляється, по-перше, як взаємооцінка (уміння оцінювати дії однолітків); по-друге, як самооцінка (уміння оцінювати власну діяльність). Вчена зауважує, що характер оцінок дітей залежить від педагогічних оцінок, тобто від ставлень вихователя; діти навчаються зіставляти свою роботу з наданими зразками, порівнювати їх та висловлювати свою оцінку. Оцінки, що надані дорослими на

адресу діяльності (дій, вчинків) дитини, акцентують увагу дитини на своїх важливих бажаних (схвалюваних) якостях, формують її моральні орієнтири та цінності (яким потрібно бути). Здатність старшого дошкільника до самооцінки ще не є досконалою. Лише в окремих ситуаціях дитина здатна адекватно оцінити результати своєї діяльності, але дуже часто притаманною є завищена самооцінка як своєрідний захисний механізм підтримки позитивного ставлення до себе, збереження і відстоювання своєї гідності (Л. Березовська [4, с. 74-75]).

Діагностику оцінного критерію проведено за методикою «Оціни ситуацію (за зображенням)» (Додаток Д). Дітям пропонують дати оцінку шести ситуацій за їх зображеннями. Наприклад, чи можна кривдити тварин? Чи можна шуміти, коли інші відпочивають? Показники оцінного критерію розвитку творчого самовираження старшого дошкільника – розуміння сутності ситуацій; відповідність оцінки соціальної нормі; аргументованість оцінки. За кожен показник дитина може отримати від 1 до 3 балів. Загальна оцінка за виконання методики визначається за шкалою: 6-10 – низький рівень; 11-14 – середній рівень; 15-18 – високий рівень.

Низький рівень виявляється, якщо дитина не може відповісти; відповідає лише на деякі питання, недостатньо розуміє ряд ситуацій, аргументації відповіді немає або в аргументах звучить вказівка на значущого дорослого. Середній рівень. Дитина на всі питання відповідає, оцінює поведінку відповідно до соціальної норми, відповідає на більшість питань аргументовано, але у емоційно значимих ситуаціях оцінює невідповідно нормам. Високий рівень – дитина відповідає на всі питання аргументовано, оцінює зображену ситуацію відповідно нормам.

Таблиця 2.1

Розподіл балів за наслідками діагностики критеріїв розвитку творчого самовираження дітей старшого дошкільного віку

<i>Критерії</i>	<i>Використана методика</i>	<i>Рівні розвитку (у балах)</i>
-----------------	-----------------------------	---------------------------------

<i>розвитку творчого самовираження</i>		<i>Низький</i>	<i>Середній</i>	<i>Високий</i>
Мовленнєво-креативний	Володіння зв'язним мовленням (С. Михвльська)	5-7	8-11	12-14
Когнітивний	Автопортрет	0-4	5-8	9-13
Емоційно-експресивний	Оцінювання дорослими невербальної поведінки дитини» (Т. Піроженко)	10-16	17-23	24-30
Оцінний	Оціни ситуацію (за зображенням)	6-10	11-14	15-18

Відповідно до таблиці 2.1, кількісні значення, отримані у дослідженні за кожною з методик, розподілялися на три рівні: високий, середній та низький. Розподіл досліджуваних (у %) за рівнями розвитку кожного з визначених чотирьох критеріїв дасть можливість знайти середнє арифметичне по кожному з рівнів як інтегрований показник розвитку творчого самовираження дітей (таблиця 2.1).

Схарактеризований діагностичний інструментарій було застосовано двічі: до впровадження експериментальної програми розвитку творчого самовираження та після нього. Отримані дані було використано з метою оцінки ефективності запропонованої експериментальної програми шляхом порівняння результатів первинної і прикінцевої діагностики.

2.2 Характеристика експериментальної методики розвитку творчого самовираження дітей старшого дошкільного віку у процесі художньо-мовленнєвої діяльності

З метою розвитку творчого самовираження дітей було розроблено та апробовано експериментальну програму «Казковий дивосвіт». Активність старших дошкільників, організовувана вихователем, спиралася на включення дітей у художньо-мовленнєву діяльність, що передбачала чотири складові

(А. Богуш та ін.) [7, с. 44]. Це:сприймання на слух та розуміння дітьми змісту художніх творів; відтворення змісту й виконавча діяльність (декламування, відповіді на запитання, переказування, бесіда за ілюстраціями, узагальнювальні бесіди, читання за ролями тощо); театралізована діяльність (інсценування, театральні вистави); творчо-імпровізована діяльність (ігри-драматизації, ігри за сюжетами літературних творів, словесно-поетична творчість).

В експериментальній програмі «Казковий дивосвіт» застосовано роботу з авторськими казками. Використано такі методи роботи з ними, як читання, розповідання казок, бесіди, обговорення, переказування, малювання, створення аплікацій, колажів, продовження/закінчення казки, ігри-драматизації за сюжетами казок. Серед прийомів, які було використано в роботі з дітьми - діалог дітей із казковим героєм, допомога йому, малювання словесного портрета головних дійових осіб, уявлення себе на місці казкового героя, передавання його стану голосом, мімікою, жестами. Дітей знайомили зі збірками казок, ілюстративним та дидактичним матеріалом, використовували завдання з силуетами дійових осіб; малювали костюми, декорації, виготовляли ігрові атрибути, аудіо техніку та відповідні носії інформації.

Заняття з художньо-мовленнєвої діяльності за експериментальною програмою, будувалися за наступними етапами (Г. Ватаманюк [с. 220-221]):

— *вступна частина* – використання методів і прийомів, спрямованих на зацікавлення дітей твором, виклик емоційного відгуку. Як правило, це була коротка вступна бесіда, відгадування загадок, читання віршиків;

— *основна частина* передбачала безпосередню роботу над твором (розповідання (читання) казки, уточнення та пояснення незрозумілих дітям слів і виразів; коротка бесіда (обговорення) за змістом казки (лише спільно з дорослим дитина робить висновки, аналізує, порівнює, оцінює, замислюється над тим, що може пройти повз її увагу); образотворча діяльність за змістом казки (малювання, створення колажів, аплікацій, розмальовування тощо);

— *заклучна частина* (рефлексія набутого досвіду), включає перевірку засвоєних знань і вмінь; мотивацію дітей до гри-драматизації за сюжетом казки.

Імітаційні, творчі, рухливі ігри за змістом казки, читання загадок, віршів, пісень, образотворча діяльність за темою твору організовувались під час прогулянки, занять з різних розділів програми, самостійної художньої діяльності у першій і другій половині дня. Після читання та обговорення казки дітям пропонувалося самостійно погратись у гру за мотивами прослуханого. Вихователь мотивував дітей зобразити у своїй грі персонажів казки. Перед цим обговорювались ролі, їх риси й поведінка. Включення дитини у гру-драматизацію відбувалось за принципом «від простого до складного» за допомогою послідовно ускладнюваних прийомів, а саме:

- гра-імітація окремих дій людини, тварин і птахів та імітація основних емоцій людини;
- гра-імітація образів добре знайомих казкових персонажів;
- гра-імпровізація під музику;
- безсловесна гра-імпровізація з одним персонажем за текстом віршів та примовок, які читає вихователь;
- гра-імпровізація за текстами коротких казок, оповідань та віршів, які розповідає вихователь;
- рольовий діалог казкових героїв;
- гра-драматизація з кількома персонажами за мотивами народних казок та авторських текстів.

Завдяки самостійно проведеним іграм-драматизаціям діти отримують значний досвід творчого самовираження: вдосконалюються вміння ведення діалогів та монологів, володіння вербальними і невербальними засобами виразності, поглиблюється самопізнання, розвивається уява й фантазія, здатність до імпровізації та комбінування, що лежать в основі креативності.

Найбільш складною формою художньо-мовленнєвої діяльності, використаною в експериментальній програмі «Казковий дивосвіт», була

підготовка та демонстрація театральної вистави. Це досить трудомісткий процес, який передбачав підготовку костюмів, декорацій, атрибутів, приміщення. Використання в експериментальній програмі театральної діяльності відбувалось у формі підготовки та розігрування постановки за сюжетом української народної казки «Рукавичка». Участь дітей у театральній постановці сприяла розвитку творчого самовираження за рахунок формування їхніх експресивно-мовленнєвих і соціальних навичок, комунікативних здібностей, зниженню рівня агресивності та тривожності. Діти стають більш відкритими, товариськими та емоційно стійкими, що мотивує їх до саморозкриття і самопрезентації у колі ровесників. Таким чином, театральна постановка є потужним інструментом у процесі роботи з розвитку творчого самовираження старших дошкільників.

Експериментальна програма «Казковий дивосвіт» передбачала десять занять, які було проведено в ЕГ у першому півріччі 2025 року. Опишемо експериментальну програму

Пояснювальна записка

Актуальність та новизна. В сучасному українському суспільстві відбувається глобальна перебудова, дошкільна освіта переходить до дитиноцентрованих, особистісно спрямованих, інформаційно-комунікативних та креативних технологій виховання і навчання. Такі зміни зумовлюють зорієнтованість педагога на розкриття індивідуальності, здібностей та інтересів кожної дитини, формування її активності й творчості, для чого необхідним є розроблення авторських освітніх програм, що допомагають вирішувати завдання Державного стандарту дошкільної освіти.

У програмі «Казковий дивосвіт» використано інтегративний підхід до проведення занять з дітьми, що дозволяє сфокусувати заняття на формуванні таких ключових для дошкільної освіти компетентностей, як особистісна (розвиток самовираження і творчості), ігрова (ігри за сюжетами творів художньої літератури), соціально-громадянська (самопрезентація та саморозкриття у спільноті), мовленнєва, художньо-мовленнєва (дитячий

театр). Формування зазначених здатностей на заняттях відбувається у різних видах активності, що сприяє інтеграції таких освітніх напрямів, як «Особистість дитини», «Гра дитини», «Дитина в соціумі», «Мовлення дитини», «Дитина у світі мистецтва».

Самовираження особистості в дошкільному віці – процес становлення дитини у взаємодії із соціальним оточенням, результат входження у світ конкретних соціальних зв'язків, оволодіння досвідом людських взаємин та конструювання власного образу світу. Розвиток творчого самовираження старших дошкільників розглядаємо як багатовимірний конструкт із виокремленням таких напрямів:

— сприяння саморозкриттю та самопрезентації дитини в умовах закладу дошкільної освіти, як первинного етапу входження її в світ людських стосунків;

— сприяння розвитку самопізнання і самооцінки, що дасть дитині можливість змінювати уявлення про себе та ставлення до себе;

— формування у дітей активної життєвої позиції, прагнення до самовираження у різних видах діяльності на засадах творчості, виявлення своєї індивідуальності.

Сучасна потреба у технологіях розвитку дошкільників на засадах інтегративності та комплексності у поєднанні з пошуком шляхів для вивільнення творчого потенціалу дитини у процесі її самовираження зумовлюють актуальність запропонованої програми експериментальних занять «Казковий дивосвіт».

Мета програми – створення методичного інструментарію, спрямованого на розвиток мовленнєво-креативного, когнітивного, емоційно-експресивного, оцінного компонентів творчого самовираження старших дошкільників засобами художньо-мовленнєвої діяльності.

Завдання:

— створити позитивний емоційний настрій, сприяєтливий для самовираження дітей, виявлення їхніх індивідуально-неповторних якостей у поведінці та діяльності;

— формувати у дітей мовленнєво-креативну складову самовираження (розвивати зв'язне мовлення, здатність говорити чітко, зрозуміло, зацікавлювати своїм виступом, самостійно складати та виголошувати тексти, гнучко перебудовувати своє мовлення у відповідності із ситуацією тощо);

— стимулювати розвиток самосвідомості, передовсім, здатності усвідомлювати свої якості, особливості, індивідуальну неповторність, оволодіння способами і засобами самопізнання;

— розвивати образність, експресивність, емоційність у процесі використання вербальних і невербальних засобів самовираження;

— забезпечити розвиток оцінних здібностей, аргументованість та нормативність оцінок, вмінь висловлювати й обґрунтовувати свої оцінки перед слухачами, формування позитивного й водночас критичного самоствавлення.

Очікувані результати після реалізації програми: досягти підтверджених діагностикою позитивних змін у показниках розвитку мовленнєво-креативного, когнітивного, емоційно-експресивного, оцінного компонентів творчого самовираження старших дошкільників.

З метою визначення ефективності програми було застосовано діагностику до проведення розвивальних занять і після, результати діагностики порівняно й викладено у наступному підрозділі.

Технологія реалізації програми. Тривалість кожного заняття – 20-25 хв., Група ділиться на підгрупи по 10-11 осіб. Заняття проводяться один раз на тиждень.

Тематику й мету занять експериментальної програми «Казковий дивосвіт», використані під час їх проведення форми і методи художньо-мовленнєвої діяльності дітей подано в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Тематика занять експериментальної програми розвитку творчого самовираження дітей старшого дошкільного віку «Казковий дивосвіт»

№ з/п	Тема заняття	Мета заняття	Види художньо-мовленнєвої діяльності дітей	
			Літературний твір та робота з ним	Образотворча діяльність за сюжетами літературних творів
1.	Як народжується дружба	Створення позитивної атмосфери в групі, розвиток самопізнання, оволодіння засобами вираження емоцій та експресивності мовлення, формування навичок вираження доброзичливого ставлення до інших та позитивного самосприйняття	Казка «Сила слова». (Автор <i>Применко Н.</i>). Читання, слухання, обговорення	Створення казкового образу чарівного дерева за допомогою колективної аплікації
2.	По одязі зустрічають, а по розуму проводжають	Створення позитивної атмосфери в групі, формування умінь розповідати про себе перед дітьми, презентувати себе, оцінювати риси характеру	Казка «Біла шубка» (<i>Автор Н. Забіла</i>) Читання, слухання, обговорення	Колективна робота над створенням колажу «Зимовий ліс». Малювання за мотивами казки
3.	Вчимося їсти крсиво (етикет за столом)	Навчання дітей розпізнавати та виражати емоції радості і суму, розвиток описового мовлення, оволодіння правилами поведінки під час їжі, формування	казка «Родзинка і Гномик» (<i>Автор А. Балінт</i>). Читання, слухання, обговорення	Малювання за мотивами казки, виготовлення і розфарбовування маленьких сердечок

		естетичних почуттів, забезпечення емоційного комфорту		
4.	З друзями веселіше	Створення в групі атмосфери довіри, сприятливої для виявлення в дітей почуттів; активізація самопізнання, розвиток образності на позначення настроїв та станів; навчання дітей розрізненню проявів емоцій та станів, висловлюванню щодо оцінок вчинкам	казка «Маленьке містечко» (Автор <i>Применко Н.</i>) Читання, слухання, бесіда	Малювання казкових героїв під музичний супровід
5.	Друзям допомагай	Активізація здатності до оцінки і самооцінки, формування здатності аналізувати поведінку, вирізняти у ній належні та неналежні прояви; оволодіння невербальними засобами самовираження; навчання дітей розпізнавати та зображати образи злого, доброго персонажу.	казка «Сердите Левеня» (Автор <i>І.Маргулян</i>) Читання, слухання, обговорення, бесіда	об'ємна аплікація «Метелик», малювання казкових героїв
6.	Перемога над страхом	Формування уявлень про індивідуальні якості людей; формування навички боротьби із страхом і невпевненістю; створення сприятливого емоційного	казка «Їжачок Чох-Чох допомагає Зайчику» (Автор <i>Т. Іванова</i>) Читання, слухання,	Розмальовування контурів казкових героїв з подальшим відгадуванням, хто зображений. Малювання за мотивами казки

		середовища в групі	обговорення, бесіда	
7.	Ми маленькі казкарі (1)	Розвиток зв'язного мовлення, креативності, творчої уяви та фантазії, здатності до самопрезентації, вираження своїх думок	Продовження початку казки та презентація своїх казок	Розмальовування контурів казкових героїв, малювання образів казки
8.	Ми маленькі казкарі (2)	Розвиток креативності, зв'язного мовлення, уважного слухання, надання можливості дітям виявити свою індивідуальність, ерудованість, кмітливість, уяву та фантазію; формування здатності до образотворення	Продовження заданого початку казки та презентація своїх казок	Розмальовування контурів казкових героїв
9.	Дивосвіт театру	Формування у дітей вміння підготовки до театральної постановки казки, розвиток креативності, образного мислення, мовлення і уяви, здатності входити у роль, працювати над сценарієм, призначеною роллю, створення позитивної атмосфери в дитячому колективі, зняття напруження.	Підготовка до театральної вистави за сюжетом української народної казки «Рукавичка»	Створення дітьми образів до чорнильних плям «На що схоже?». Малювання костюмів для персонажів
10.	«Рукавичка» (постанова вистави)	Створення умов для розкриття індивідуальності кожної дитини в ролі;	Театральна вистава за сюжетом української	Огляд виставки малюнків, аплікацій, колажів, що

		закріплення навички правильної вимови звуків і слів; формування комунікативної культуру; навичок – емоційно виразного мовлення. Виховання доброзичливих стосунків між дітьми	народної казки «Рукавичка»	були виконані дітьми під час занять
--	--	--	----------------------------------	---

Під час занять експериментальної програми «Казковий дивосвіт» з метою зацікавлення дітей, підтримання їхньої уваги використовувались ігрові прийоми (до дітей приходять гномики Веселусик, Сумусик, Умчик, Боюсик, Буркотусик), загадки, метод сторітеллінг, тренінгові вправи, вправи на розслаблення, проблемні ситуації, дидактичні ігри, музичний супровід. Розробки занять подано у Додатку Е.

2.3 Аналіз результатів апробації експериментальної програми розвитку творчого самовираження дітей старшого дошкільного віку у процесі художньо-мовленнєвої діяльності

Використання мовленнєво-креативного, когнітивного, емоційно-експресивного та оцінного критеріїв розвитку творчого самовираження дітей в якості інструменту діагностичного дослідження передбачало визначення рівнів кожного із компонентів та розподіл дітей за ними. Проаналізуємо розподіл дітей ЕГ за рівнями розвитку творчого самовираження, відповідно до раніше визначених критеріїв.

Результати виконання дітьми тесту «Володіння зв'язним мовленням» дозволили визначити рівні розвитку творчого самовираження дітей за мовленнєво-креативним критерієм. Діти з *високим* рівнем за мовленнєво-креативним критерієм активно й зацікавлено включаються в опис зображених

на картинці зимових забав. Виголошують розгорнуті речення з використанням прикметників (холодний, морозний, льодяний, сніговий тощо) та прислівників (весело, небезпечно, холодно, швидко, затишно, довго та ін.). Спроможні без перерви промовити до 10 речень, які змістовно пов'язані між собою. Мовлення відзначається грамотно побудованою граматиною, чіткою і правильною вимовою, що робить їх опис зрозумілим для сприймання. Зміст речень багатий, відповідає зображеному, відсутні повтори. Описуючи зображені зимові забави, діти з високим рівнем висловлюють свою думку, пригадують аналогічні ситуації з власного досвіду, дають імена дітям на картинці. Прикладом може бути опис Інни С. «Ну от, настала зима. Нарешті випав сніжок, м'яненийкий і свіженький. Дмитрик, Сашко і Василько вийшли кататись з гірки на санчатах. Вони там зустріли інших дітей, які теж вийшлибавитися сніжком. Вже навіть вода у ставку замерзла, і дівчинка катається на ковзанах. А може це й льодяний каток, бо на ставку буває небезпечно. Дітвора ліпить Сніговика, замість носа у нього морквинка. Всі дерева вкриті снігом, а сонечка немає. Після зимових забав діти повернуться додому, бо змерзнуть. Вдома тепло і затишно. Вони погріються, а завтра знову вийдуть». У цьому описі 11 речень, є цілий ряд епітетів, дитина виходить ніби за межі зображеного і намагається спрогнозувати, чим будуть займатись діти.

Діти з *середнім рівнем* розвитку творчого самвираження за мовленнєво-креативним критерієм одразу розуміють поставлене завдання. В описі використовують переважно іменники та дієслова, лише зрідка прикметники й прислівники. Зв'язно вибудовують монолог до 6 речень, які змістовно пов'язані між собою. Мовлення з поодинокими граматичними та фонетичними помилками. Вимова не досить чітка, може бути занадто тихою чи голосною. Зміст речень відповідає зображеному, іноді упускаються другорядні деталі. Вихід за межі зображеного є майже непомітним. Дитина прагне швидше завершити своє мовлення. Наведемо приклад розповіді Миколки В: «Прийшла зима. Все замерзло. Випав білий сніг. Діти граються надворі. Одні катаються на санчатах. Дівчинка катається на льоду. Діти ліплять сніговика. Я теж

люблю зиму». Як бачимо, речення двоскладові. Використано один прикметник «білий». Відсутні прислівники. Вихід за межі ситуації виявляється як речення «Я теж люблю зиму».

Дошкільники з *низьким* рівнем за мовленнєво-креативним критерієм не одразу розуміють поставлене завдання, потребують роз'яснення та додаткової мотивації для початку мовлення. Речення короткі, іноді непослідовні за змістом. Мовлення з граматичними та фонетичними помилками. Вимова не чітка, може бути занадто тихою чи голосною. Слухачу важко розшифрувати зміст мовлення. Опис зображеного не цілісний, дитина називає 1-2 найбільш виразні фрагменти. Наприклад, Ілля М. так описує картинку. «Зима. Діти вийшли. Всі граються».

Порівняння розподілу досліджуваних до і після впровадження експериментальної програми розвитку творчого самовираження дітей у процесі художньо-мовленнєвої діяльності віддзеркалено у табл. 2.3, де ЕГ – експериментальна група, КГ – контрольна група. Як бачимо, в ЕГ на 13,7% зросла кількість дітей з високим рівнем розвитку творчого самовираження за мовленнєво-творчим критерієм (з 22,7% до 36,4%), це більше ніж удвічі, ніж у КГ, де зростання становить лише 4,8% (з 23,8% до 28,6%). Кількість дітей ЕГ із середнім рівнем розвитку зросла на 13,6%, у той час як у КГ вона залишилась однаковою і становила 47,6%.

Таблиця 2.3

Розподіл дітей старшолго дошкільного віку ЕГ і КГ за рівнями розвитку творчого самовираження за мовленнєво-креативним критерієм (у %) до і після впровадження

Вибірка	Рівні					
	високий		середній		низький	
	До	Після	До	Після	До	Після
ЕГ	22,7	36,4	45,5	59,1	31,8	4,5
КГ	23,8	28,6	47,6	47,6	28,6	23,8

Особливо помітно зменшилась кількість дітей ЕГ з низьким рівнем – на 27,3% (з 31,8% до 4,5%). У КГ зменшення становило лише 4,8%. Таким чином отримані у дітей ЕГ зрушення у розвитку творчого самовираження за мовленнєво-творчим критерієм є набагато більш масштабними, ніж у дітей КГ, що дає підстави вважати проведену в ЕГ експериментальну роботу успішною.

Порівняємо описи дітей, які підвищили свій рівень розвитку творчого самовираження за мовленнєво-творчим критерієм. Таміла Р. за першої діагностики надала такий опис картинки «Зимові забави», що був віднесений до низького рівня. «Тут сніг, санчата, озеро. Діти катаються. Вони одягнуті у шапки». Другий опис: «Настала зима. Лежить білий сніг. Діти катаються на санчатах. А інші ліплять сніговика. Дівчинка катається на ковзанах. Всім весело».

Як свідчить порівняння двох описів, після впровадження експериментальної програми у Таміли Р. збільшилась кількість речень в описі (з 3 до 6), з'явилися епітети (білий, весело). У другому описі на відміну від першого, дано повний перелік занять дітей. Таким чином, розвиткові заняття сприяли збагаченню мовлення, підвищенню здатності дітей описувати ситуації, створювати розповіді.

Результати виконання дітьми тесту «Володіння зв'язним мовленням» дозволили визначити рівні розвитку творчого самовираження дітей за *когнітивним критерієм*. Аналіз відповідей на питання методики «Автопортрет» свідчить, що обсяг знань дітей про своє тіло, його органи, про свою зовнішність та індивідуальні якості є різним. Перші два питання до дітей стосовно статевої приналежності не викликали труднощів. Лише кілька дітей не змогли назвати ознаки своєї статевої приналежності. Особливо відрізнялися між собою знання дітьми частин свого обличчя. Більшість самостійно називає очі та рот. Інша частина дітей може назвати майже всі частини обличчя (очі, рот, ніс, (вуха, брови, лоб, підборіддя, щоки), але з допомогою дорослого при постановці додаткових питань. Ще важче дітям дається завдання, де треба

пояснити призначення окремих частин тіла (рук, ноги, очі, рота, вуха, голова). Найкраще діти відповідають про призначення рук, ніг, рота. Найважче даються відповіді щодо голови і вух. Чимало помилкових і неточних відповідей. Наприклад, «Голова – щоб їсти, говорити, на ній волосся тощо». Або: «Вуха важко мити. Мені у вуха куплять кульчики. У вухо крапали ліки, бо воно заболіло». У відповідях на питання «Який ти?» серед ознак були: стать, вік, поведінка (слухається, не слухається), елементи зовнішності (високий, білявий, сині очі, ношу окуляри). Більша частина опитуваних називали лише зовнішні ознаки, а то й зовсім не змогли відповісти взагалі. Це свідчить про те, що діти не вміють визначати власні зовнішні ознаки та висловитись про них у мовленні. Дехто з дітей, описуючи себе, стверджував «Я найкраще співаю (малюю, відповідаю, знаю букви тощо)». Серед рис характеру діти називали: добрий, хороший, старанний.

Порівняємо розподіл досліджуваних за рівнями розвитку когнітивного критерію творчого самовираження дітей ЕГ і КГ до і після впровадження експериментальної програми. Дані таблиці 2.4 свідчать, що в ЕГ удвічі зросла кількість дітей з високим рівнем розвитку творчого самовираження за когнітивним критерієм (з 18,2% до 36,4%), натомість у КГ змін даного рівня не відбулось і становить 19% за наслідками обох діагностик. Кількість дітей ЕГ із середнім рівнем розвитку знань знизилась на 4,6%, у той час як у КГ вона зменшилась на 9,5% (з 57,1% до 47,6%). Більше ніж удвічі зменшилась кількість дітей ЕГ з низьким рівнем – на 13,6% (з 22,7% до 9,1%). У КГ відбулось зростання на 4,8% кількості дітей з низьким рівнем когнітивного критерію (з 28,6% до 33,4%). Якщо у ЕГ зменшення кількості дітей з середнім рівнем відбулося за рахунок їх переходу на високий рівень, то у КГ аналогічна зміна мала місце за рахунок зростання кількості дітей із низьким рівнем когнітивного критерію. Результати аналізу відповідей на питання методики «Автопортрет» подано в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Розподіл дітей старшого дошкільного віку ЕГ і КГ за рівнями розвитку творчого самовираження за когнітивним критерієм (у %) до і після експерименту

<i>Вибірка</i>	<i>Рівні</i>					
	<i>високий</i>		<i>середній</i>		<i>низький</i>	
	<i>До</i>	<i>Після</i>	<i>До</i>	<i>Після</i>	<i>До</i>	<i>Після</i>
ЕГ	18,2	36,4	59,1	54,5	22,7	9,1
КГ	19	19	57,1	47,6	28,6	33,4

Завдяки розвитковим заняттям експериментальної програми діти краще орієнтуються у частинах свого обличчя і тіла, можуть їх правильно називати та адекватно висловлюються про їх призначення. Найбільш помітними результатами впровадження експериментальної програми були стосовно покращення здатності дітей називати свої риси характеру, відмінності у своїй поведінці та якостях відносно інших дітей. Наприклад, Ярослав О. до експерименту описував себе, називаючи лише зовнішні ознаки: «Я високий, блондин, на мені джемпер». Після розвиткової роботи в самоописі з'являються якості характеру, вміння, вподобання: «Я веселий, вмію добре розповідати вірші. Можу навіть заспівати. Люблю слухати музику. В мене багато друзів». Таким чином отримані у дітей ЕГ зрушення у розвитку творчого самовираження за когнітивним критерієм носять позитивний характер і є більш помітними, ніж у дітей КГ, що дає підстави вважати проведену в ЕГ експериментальну роботу успішною.

Аналіз відповідей батьків на анкету «Оцінювання дорослими невербальної поведінки дитини» (Т. Піроженко) дозволили визначити рівні розвитку творчого самовираження дітей за *емоційно-експресивним критерієм*. У розвитку творчого самовираження за цим критерієм можна виокремити дві складові: здатність дітей до розшифрування і розуміння емоцій та невербальних сигналів, що надходять від навколишніх; спроможність дитини

володіти невербальними засобами вираження своїх емоцій, переживань, станів. За результатами анкетування, вища оцінка надана за першу складову емоційно-експресивного критерію. Зокрема більшість дітей здатні розуміти вирази очей батьків, наміри батьків запитати, попросити допомоги, співчуття. Діти за виразом обличчя й поведінкою батьків добре розуміють їх емоційні стани (стурбованість, здивування, роздратованість тощо), позитивне чи негативне ставлення до різних подій та людей. Також значній частині дітей вдається правильно розуміти інтонації мовлення батьків, коли в ньому звучать нотки несхвалення, застереження.

Помітно менша частина дітей використовує спеціальні інтонації мовлення при вирішенні тих чи інших комунікативних проблем. Наприклад, м'які, довірливі інтонації, коли бажає викликати відвертість, прихильність до себе. Деякі діти, за твердженням батьків занадто несміливі й сором'язливі, тому мають збіднену міміку і жести, практично ніколи не виявляють відтінків та нюансів своїх почуттів, емоцій за допомогою невербальних засобів. Дитина переважно виражає невдоволення за допомогою плачу. Лише поодинокі діти вміють продемонструвати своє доброзичливе ставлення до інших: приязнь, симпатію, зацікавленість. Володіння дітьми невербальними засобами краще виявляється у знайомих і домашніх ситуаціях, ніж в обстановці новизни, у спілкуванні із незнайомими людьми. В останніх випадках діти, як правило, ніяковіють і губляться. Отже, спостерігається відставання другого боку емоційно-експресивних здатностей дітей від першого. Тобто дитині легше розшифровувати невербальні сигнали навколишніх, ніж самій їх використовувати у спілкуванні та взаємодії з людьми.

Дані порівняння розподілу досліджуваних за рівнями розвитку емоційно-експресивного критерію творчого самовираження дітей ЕГ і КГ до і після впровадження експериментальної програми подано в таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Розподіл дітей страшого дошкільного віку ЕГ і КГ за рівнями розвитку творчого самовираження за емоційно-експресивним критерієм (у %)

до і після впровадження

Вибірка	Рівні					
	високий		середній		низький	
	До	Після	До	Після	До	Після
Експериментальна група	13,6	27,2	50	68,2	36,4	4,6
Контрольна група	14,2	19	47,6	42,8	38,2	38,2

Дані табл. 2.5 свідчать, що в ЕГ удвічі зросла кількість дітей з високим рівнем розвитку творчого самовираження за емоційно-експресивним критерієм (з 13,6% до 27,2%), натомість у КГ зростання відбулось лише на 4,8% (з 14,2% до 19%). Кількість дітей ЕГ із середнім рівнем розвитку емоційно-експресивної здатності зросла на 18,2%, (з 50% до 68,2%), у той час як у КГ вона зменшилась на 4,8% (з 47,6% до 42,8%). Помітно – майже у 8 разів – зменшилась кількість дітей ЕГ з низьким рівнем (з 36,4% до 4,6%). Натомість у КГ змін рівня не відбулось і становить більше третини досліджуваних – 38,2% за наслідками обох діагностик.

Відтак розвиткові заняття з дітьми в ЕГ, які проводились з використанням таких театралізованої діяльності, ігор-драматизацій, слухання та обговорення казок, помітно посприяли розвитку здатності дітей розуміти та використовувати невербальні засоби з метою вираження своїх емоцій, почуттів, станів, ставлень, намірів. Батьки констатували, що їхні діти стали значно уважнішими до виразів обличчя, швидше відгукуються на невербальні сигнали про допомогу, частіше виявляють свою емпатію і симпатію не лише до батьків, але й до домашніх тварин, інших дітей. Відзначають також розширення репертуару виразів обличчя, жестів, міміки, інтонацій, які діти використовують під час спілкування у родинному колі. Використання дітьми крику та плачу майже відсутні. Замість цього діти частіше намагаються сказати батькам про своє невдоволення, або спочатку використовують невдоволені інтонації у мовленні.

Зважаючи на зазначені результати, можна відзначити, що спостережувані у дітей ЕГ зрушення у розвитку творчого самовираження за емоційно-експресивним критерієм є досить відчутними та позитивними, чого не можна зауважити щодо дітей у КГ. Відтак, проведена в ЕГ експериментальна розвиткова робота дозволяє покращувати показники емоційно-експресивного критерію творчого самовираження старших дошкільнят.

За результатами виконання дітьми методики «Оціни ситуацію» (за зображенням) було діагностовано рівні розвитку творчого самовираження дітей за *оцінним* критерієм. Аналіз відповідей на питання методики свідчить про те, що рівень та адекватність оцінок дітьми поведінки інших залежить від змісту ситуацій. Окремі діти оцінювали як високий рівень. Дітям легко відповідали на такі ситуації: Чи можна сміятися, якщо твій товариш упав? Чи потрібно ділитись іграшками з іншими дітьми? Чи можна шуміти, коли інші відпочивають? Більшість дітей розуміли сутність ситуацій, відповідали не вагаючись, їхні оцінки були досить аргументованими та відповідали соціальній нормі. Поширеними були наступні аргументи; «Коли хтось упав, сміятися не можна, бо йому боляче, бо ти теж можеш впасти, бо він може поранитися». Зрідка були аргументи з вказівкою на дорослого: «Мама мені не дозволяє, буде сваритись». Ділитись з іншими потрібно, «щоб тобі теж давали; вихователька мене похвалить, не можна бути жадібним». Коли інші відпочивають не можна шуміти, бо «коли ми лягаємо спати, кругом тихо; коли мама відпочиває, то каже не галасувати; вона може мене покарати».

Решта ситуацій були дещо неоднозначними, що викликало у дітей затримки з відповідями, невпевненість, а іноді і неправильні оцінки. Це відповіді на такі запитання стосовно ситуацій як: Чи можна битися, якщо інша дитина відібрала в тебе іграшку? Якщо ти зламав іграшку, а вихователь подумав на іншу дитину, чи потрібно сказати, що винен саме ти? При оцінці цих ситуацій діти триваліше роздумували, що відповісти, наводили хибні аргументи, або не взагалі не могли обґрунтувати відповідь. Деякі дошкільники

вважали, що коли тебе ображає інша дитина (відбирає іграшку), треба давати здачі, діяти силою. Діти, які відповідали заперечно, пояснювали: «треба сказати виховательці; битись не можна; мені не жалко віддати іграшку, нехай грається». Ситуацію з добровільним визнанням своєї провини за поламаву іграшку діти оцінювали наступним чином: «Не скажу, бо мама (вихователька) буде сваритися; якщо не запитають, не скажу; не скажу, бо тоді треба буде нову іграшку принести».

Лише окремі діти вважали, що треба визнати свою провину, щоб «не сварили іншого дарма; бо мама так вчила; треба говорити правду». Відтак, у розвиткових заняттях для дітей було передбачено завдання, які могли б навчити їх оцінювати подібні суперечливі ситуації морального змісту.

Розподіл дітей за рівнями розвитку оцінного критерію творчого самовираження в ЕГ і КГ до і після впровадження експериментальної програми показано у табл. 2.6, аналіз якої свідчить, що в ЕГ на 9,1% зросла кількість дітей з високим рівнем розвитку творчого самовираження за оцінним критерієм (з 27,3% до 36,4%), натомість у КГ зростання відбулось лише на 4,8% (з 23,8% до 28,6%). Кількість дітей ЕГ із середнім рівнем розвитку здатності оцінювати зросла на 18,1%, (з 45,5% до 63,6%), у той час як у КГ вона зменшилась на 4,8% (з 47,6% до 42,8%). Порадувало те, що в ЕГ кількість дітей з низьким рівнем зменшилась до нуля (з 27,2%). Натомість у КГ змін даного рівня не відбулось і становить більше четвертої частини досліджуваних – 28,6% за наслідками обох діагностик.

Таблиця 2.6

Розподіл дітей старшого дошкільного віку ЕГ і КГ за рівнями розвитку творчого самовираження за оцінним критерієм (у %) до і після впровадження

<i>Вибірка</i>	<i>Рівні</i>					
	<i>високий</i>		<i>середній</i>		<i>низький</i>	
	До	Після	До	Після	До	Після

ЕГ	27,3	36,4	45,5	63,6	27,2	0
КГ	23,8	28,6	47,6	42,8	28,6	28,6

Діти ЕГ помітно краще стали оцінювати різні ситуації морального змісту. Особливо яскраво це виявилось в аналізі суперечливих випадків. Вони стали швидше відповідати, розширилося коло і влучність наведених аргументів, практично відсутньою була невідповідність дитячих оцінок соціальним нормам. Окремі діти самі розуміли такі зміни. Наприклад Тимур П., який до розвиткових занять мав низький рівень оцінного критерію, під час прикінцевої діагностики сказав, що раніше він силою повертав собі іграшку, якщо хтось з однолітків її відібрав. Але тепер він так не робитиме, бо може зашкодити здоров'ю товариша. Краще він скаже про це дорослим, або попросить віддати, або почекає, допоки товариш награться. Найважчою для правильної моральної оцінки виявилася ситуація, коли самому треба визнати свою провину за поламаву іграшку. Хоча під час прикінцевої діагностики всі діти ЕГ погоджувалися сказати правду, однак виникали труднощі з аргументацією такої відповіді. Більшість малюків говорили, що потрібно сказати правду, навіть, якщо тебе покарають. Таким чином робота з розвитку здатності дітей оцінювати морально суперечливі ситуації має продовжуватися.

Отже, порівняння результатів первинної і прикінцевої діагностики творчого самовираження за оцінним критерієм, дає можливість зробити такі висновки: у дітей ЕГ зафіксоване помітне покращення здатності дітей оцінювати моральні ситуації, в КГ зрушення мають мінімальний і несуттєвий характер.

З метою узагальненого аналізу та оцінки результатів експериментальної програми було з'ясовано первинний та прикінцевий розподіл досліджуваних за рівнями розвитку творчого самовираження загалом (таблиця 2.7).

Таблиця 2,7

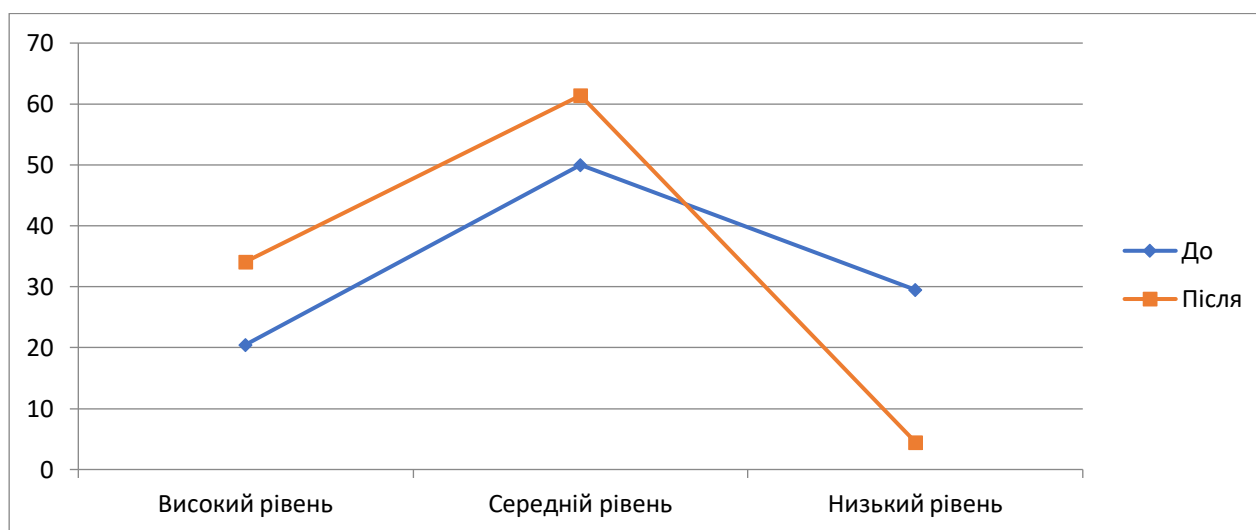
Розподіл дітей старшого дошкільного віку ЕГ і КГ за рівнями розвитку творчого самовираження до і після впровадження експериментальної програми (у %)

Критерії	Вибір ка	Рівні					
		високий		середній		низький	
		До	Після	До	Після	До	Після
Мовленнєво-креативний	ЕГ	22,7	36,4	45,5	59,1	31,8	4,5
	КГ	23,8	28,6	47,6	47,6	28,6	23,8
Когнітивний	ЕГ	18,2	36,4	59,1	54,5	22,7	9,1
	КГ	19	19	57,1	47,6	23,9	33,4
Емоційно-експресивний	ЕГ	13,6	27,2	50	68,2	36,4	4,6
	КГ	14,2	19	47,6	42,8	38,2	38,2
Оцінний	ЕГ	27,3	36,4	45,5	63,6	27,2	-
	КГ	23,8	28,6	47,6	42,8	28,6	28,6
Загальний	ЕГ	20,5	34,1	50	61,4	29,5	4,5
	КГ	20,3	23,8	49,9	45,2	29,8	31

Порівняння розподілу старших дошкільників ЕГ і КГ за рівнями розвитку творчого самовираження загалом свідчить, що до впровадження експериментальної програми він був майже однаковим. Так, дітей з високим рівнем розвитку творчого самовираження в ЕГ було 20,5%, а в КГ – 20,3%; з середнім рівнем в ЕГ визначено 50%, а у КГ – 49,9%. Кількість дошкільників з низьким рівнем в ЕГ становила 29,5%, а в КГ – 29,8%.

Однак, після проведення експериментальної роботи з'явилися помітні відмінності у розподілі досліджуваних ЕГ і КГ. Якщо кількість дітей ЕГ з високим рівнем розвитку творчого самовираження зросла на 13,6% (з 20,5% до 34,1%), то у КГ лише на 3,5% (з 20,3% до 23,8%). Зростання кількості дітей ЕГ із середнім рівнем розвитку творчого самовираження становило 11,4% (з 50% до 61,4%), а у КГ відбулося несуттєве зменшення кількості дітей із середнім рівнем на 4,7% (з 49,9% до 45,2%). Кількість дітей ЕГ з низьким рівнем розвитку творчого самовираження зменшилась майже усемеро (з 29,5% до 4,5%). Натомість кількість дітей КГ з низьким рівнем розвитку творчого самовираження навіть дещо зросла (з 29,8% до 31%).

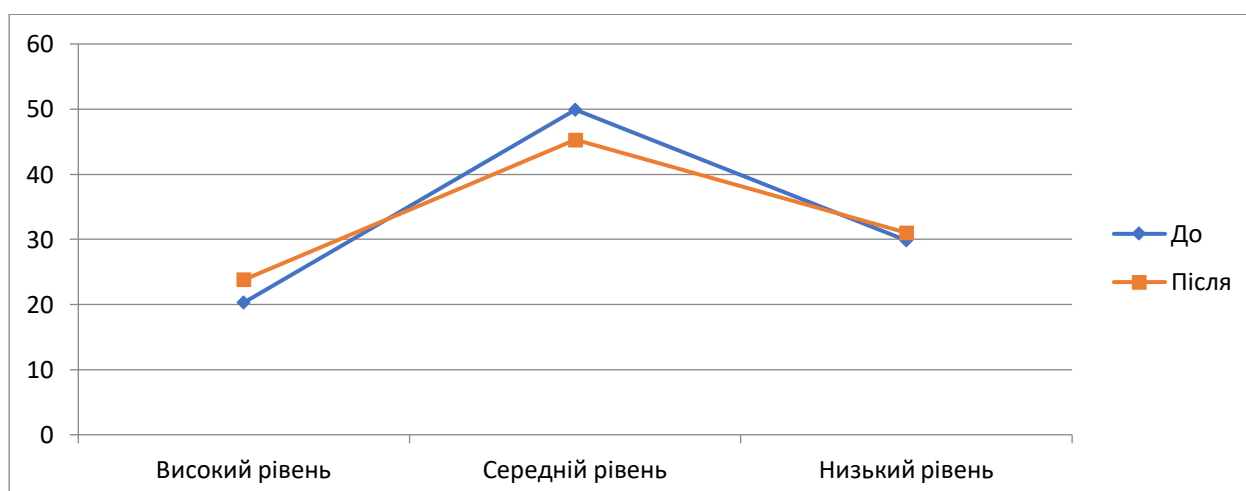
Зазначене порівняння змін у результатах первинної та прикінцевої діагностики розвитку творчого самовираження старших дошкільників виявило досить стійкі позитивні тенденції у ЕГ (рис. 2.1).

Рис. 2.1. Порівняння результатів первинної та прикінцевої діагностики в ЕГ

Зрушення виявились помітні (на 10 і більше відсотків, досягаючи зміну 7,8 разів): зросла кількість дітей з високим та середнім рівнями розвитку творчого самовираження, як за окремими критеріями, так і загалом.

Натомість тенденції, що виявились за результатами двох діагностик у КГ, не мають яскраво вираженого позитивного характеру, як за окремими критеріями розвитку творчого самовираження, так і загалом (рис. 2.2). Про це свідчить несуттєве зменшення кількості дітей із середнім та деяке зростання із низьким рівнями розвитку творчого самовираження.

Рис. 2.2 Порівняння результатів первинної та прикінцевої діагностики у КГ

Проведені обчислення та їх інтерпретація дають чіткі підстави для обґрунтованого висновку про ефективність впровадженої експериментальної програми розвитку творчого самовираження на основі включення дітей у художньо-мовленнєву діяльність.

Висновки з другого розділу дослідження

У другому розділі роботи визначено критерії й показники розвитку творчого самовираження дітей старшого дошкільного віку, представлено методику їх діагностики, обґрунтовано й проаналізовано ефективність експериментальної програми розвитку творчого самовираження дітей старшого дошкільного віку у процесі художньо-мовленнєвої діяльності.

Розкрито діагностичний інструментарій з визначення рівня розвитку творчого самовираження старших дошкільників за мовленнєво-креативним (тест «Володіння зв'язним мовленням»), когнітивним (методика «Автопортрет»), емоційно-експресивним (анкетування батьків), оцінним (методика «Оціни ситуацію») критеріями.

Схарактеризовано зміст та процедуру апробації експериментальної програми «Казковий дивосвіт», в якій застосовано роботу з казкою як засіб розвитку творчого самовираження старших дошкільників у мовленнєво-художній діяльності. Розкрито тематику й мету занять експериментальної програми, види, форми і методи художньо-мовленнєвої діяльності дітей, провідними серед яких були слухання та розповідання казок, бесіди, обговорення, переказування, малювання, створення аплікацій, колажів, продовження/закінчення казки, ігри-драматизації за сюжетами казок, підготовка та демонстрація театральної вистави. Застосовано такі прийоми, як діалог дітей із казковим героєм, допомога йому, малювання словесного портрета головних дійових осіб, уявлення себе на місці казкового героя, передавання його стану голосом, мімікою і жестами.

На основі порівняння результатів первинної та прикінцевої діагностики, проведеної в ЕГ та КГ проаналізовано ефективність експериментальної програми. Показано, що у дітей ЕГ відбулися суттєві зрушення за всіма критеріями розвитку творчого самовираження (зростання кількості з високим (на 13,6%) та середнім (на 11,4%) рівнями розвитку творчого самовираження. У КГ зросла (з 20,5% до 34,1%), то у (з 20,3% до 23,8%). У КГ відбулося несуттєве зростання кількості дітей із високим (на 3,5%) та з низьким (на 1,2%), а також зменшення із середнім (на 4,7%) рівнями розвитку творчого самовираження. Отримані результати переконливо свідчать про ефективність використання експериментальної програми розвитку творчого самовираження на основі включення дітей у художньо-мовленнєву діяльність.

ВИСНОВКИ

Проведене теоретико-емпіричне дослідження дає підстави для наступних висновків щодо виконання поставлених завдань роботи.

За допомогою теоретичного аналізу з'ясовано категоріальний апарат та методологічні засади дослідження, що розкрито у наступних положеннях:

— самовираження – здатність особистості відображати свій внутрішній світ у зовнішніх формах діяльності (слові, жести, творчості), яке у дошкільному віці має переважно мовленнєвий характер;

— творче самовираження є проявом особистості, що дозволяє їй презентувати і розкрити свою індивідуальність та «Я», бути автором і виразником власного життя у всій його повноті, позиціонувати себе у різних сферах життєдіяльності, використовуючи свої унікальні задатки і можливості;

— художньо-мовленнєва діяльність – активність дитини, змістом якої є спрацювання дітьми змісту творів художньої літератури у різних видах ігор (музичних, театралізованих, словесних, дидактичних, іграх-драматизаціях) і театралізованих дійств;

— розвиток самовираження – культурно обумовлений процес, як результат включення особистості у дедалі ширшу систему соціальних зв'язків;

— розвиток творчого самовираження у процесі художньо-мовленнєвої діяльності – це активне прагнення дитини реалізувати своє «Я» шляхом удосконалення себе, прояву та розвитку індивідуально-неповторних якостей, здібностей шляхом перетворення й створення за допомогою мовлення нових художніх образів, творів та дій.

Схарактеризовано особливості творчого самовираження дитини старшого дошкільного віку, що є проявом вже досить оформлених складових самосвідомості – самопізнання і самоствавлення. Показано, що самовираження старшого дошкільника спирається на первинний образ «Я», усвідомлення своїх дій, фізичних, особистісних та розумових властивостей, їх самооцінку згідно із заданими нормами. Відзначено зростання здатності старшого дошкільника орієнтуватися на соціальне оточення, його норми і вимоги

(супідрядність мотивів), збільшення значення мовлення як провідного засобу самовираження.

Обґрунтовано виокремлення таких складових розвитку творчого самовираження старших дошкільників у процесі художньо-мовленнєвої діяльності, як мовленнєво-креативна (володіння самостійним зв'язним мовленням); когнітивна (знання про себе, про своє тіло й індивідуально-неповторні якості, здатність до самопізнання); емоційно-експресивна (здатність бути зрозумілим, зосереджувати чиюсь увагу, емоційний відгук та емпатію навколишніх); оцінна (сформовані ставлення до різних явищ та подій, здатність оцінювати їх та себе).

Розкрито зміст емпіричного дослідження – його основні етапи, діагностику, експериментальну програму та результати її впровадження. Укладено діагностичний інструментарій: визначено критерії й показники розвитку творчого самовираження старших дошкільників та використано відповідні методи їх діагностики, а саме: мовленнєво-креативного критерію (тест «Володіння зв'язним мовленням»), когнітивного (методика «Автопортрет»), емоційно-експресивного (анкетування батьків), оцінного (методика «Оціни ситуацію») критеріями.

Обґрунтовано актуальність мету, завдання, розкрито зміст та процедуру апробації експериментальної програми «Казковий дивосвіт», що передбачала включення старших дошкільників у художньо-мовленнєву діяльність протягом десяти групових занять (по 10-11 дітей). Ефективність апробації запропонованої програми визначено на основі порівняння результатів первинної та прикінцевої діагностики, проведеної в експериментальній та контрольній групах.

Підтверджено ефективність використання експериментальної програми розвитку творчого самовираження «Казковий дивосвіт» на основі включення дітей у художньо-мовленнєву діяльність. Показано, що в експериментальній групі виявилось помітне зрушення (на 10% і більше, досягаючи змін у 7-8 разів) зростання кількості дітей на високих та середніх рівнях розвитку

творчого самовираження, як за його окремими критеріями, так і загалом. Натомість тенденції, що виявилися за результатами двох діагностик у дітей КГ знаходяться у межах до 5% та не мають яскраво вираженого позитивного характеру, як за окремими критеріями розвитку творчого самовираження, так і загалом.

Отже, експериментальна програма «Казковий дивосвіт», в якій застосовано такі форми, методи й прийоми художньо-мовленнєвої діяльності дітей, як слухання та розповідання казок, бесіди, обговорення, переказування, малювання, створення аплікацій, колажів, продовження/закінчення казки, ігри-драматизації за сюжетами казок, підготовка та демонстрація театральної вистави, діалог дітей із казковим героєм, допомога йому, малювання словесного портрета головних дійових осіб, уявлення себе на місці казкового героя, передавання його стану голосом, мімікою і жестами, може успішно застосовуватись у практиці дошкільної освіти з метою розвитку творчого самовираження старших дошкільників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аніщук А. Культура самовираження дитини та умови її формування у комунікативній діяльності. Соціально-моральний розвиток і виховання дітей дошкільного віку: колективна монографія / за заг. ред. О. Л. Кононко. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2020. С. 87–121.
2. Аніщук А. М. Оптимізація мовленнєвого самовираження старших дошкільників. *Дошкільне виховання*. 2008. № 10. С. 8–12.
3. Аршава І. Ф., Носенко Е. Л. Психологія особистості : підручник для студентів закладів вищої освіти. Дніпро: ЛІРА, 2024. 500 с.
4. Березовська Л. І. Формування оцінно-контрольних дій у дітей старшого дошкільного віку в мовленнєво-творчій діяльності. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д.Ушинського*. Випуск 3 (136). Одеса, 2021. С. 73–79.
5. Березовська Л. І., Царенко К. В. Театралізована діяльність як засіб розвитку мовлення дітей старшого дошкільного віку. *Педагогічний альманах. Актуальні проблеми дошкільної освіти : теорія та практика* : матеріали III Всеукраїнської конференції здобувачів вищої освіти і молодих учених (03 листопада 2023 року). Вип. 3. Одеса : Лерадрук, 2023. С. 104–110.
6. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. Київ: Либідь, 2003. Кн. 2: Особистісно-орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. 344 с
7. Богущ А., Гавриш Н., Котик Т. Методика організації художньо-мовленнєвої діяльності дітей у дошкільних навчальних закладах : підруч. Київ : Слово. 2010. 304 с.
8. Богущ А. М., Березовська Л. І. Творче самовираження дошкільників у художньо-мовленнєвій діяльності : монографія. Одеса : М. П. Черкасов, 2008. 203 с.
9. Богущ А. М., Маліновська Н. В. Методика розвитку мовлення та навчання рідної мови дітей раннього і дошкільного віку. Київ : Слово, 2021. 336 с.

10. Бондаренко М. С. Театралізована діяльність як засіб формування креативного мислення у дітей дошкільного віку. Педагогічна майстерня. Дніпро: Видавництво Дніпровського педагогічного університету, 2020. № 5. С 55–61.

11. Ватаманюк Г. П. Особливості використання дитячої книги в процесі розвитку творчості старших дошкільників. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020. Вип. 27(1). С. 224–229.

12. Ватаманюк Г. П. Робота з дитячою книгою в закладі дошкільної освіти: теорія і практика : навч. посіб. Київ : КНТ, 2022 480 с.

13. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD)/ Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ Перун, 2009. 1736 с.

14. Волошина О. В., Мнищенко К. В. Підготовка вихователя до формування художньо-мовленнєвої компетенції дітей дошкільного віку засобами фольклору. Особистісно-професійний розвиток учителя: погляди стейкхолдерів. Монографія. 2020. С. 102–118.

15. Гладун Л., Жаркова І. Емоційний інтелект та його формування в старшого дошкільника засобами театралізованої діяльності. *Науковий вісник Вінницької академії безперервної освіти*. Серія «Педагогіка. Психологія». 2023. Вип. 4. С. 9–16.

16. Горбатих В. В. Психолого-педагогічні умови гармонізації становлення самоставлення старших дошкільників. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. № 2 (49). С.90–104.

17. Гуменюк Г. В. Своєрідність образу «Я» дитини як предмет професійної уваги вихователя. Індивідуалізація виховання в дитячому садку: методичні рекомендації. Київ: Міленіум, 2005. С. 12–26.

18. Державний стандарт дошкільної освіти. Авт. кол. Наук. кер. Т. О. Піроженко 2021. URL : https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2021/12.01/Pro_novu_redaktsiyu%20B

[azovoho%20komponenta%20doshkilnoyi%20osvity.pdf](#) (дата звернення: 30.04.2025р.).

19. Деркач О. О. Підготовка дітей до навчання рідної мови: сучасні методи і підходи. Запоріжжя : ЗНУ, 2021. 215 с.

20. Дубровіна І. В., Голованенко Н. С. Морально-етичні казки В. О Сухомлинського як засіб розвитку творчого потенціалу старших дошкільників. *Вісник Черкаського університету*. Серія «Педагогічні науки», 2018. № 10–11. С. 20–25.

21. Дуткевич Т. В. Становлення самосвідомості дошкільника. Дитяча психологія. Навч. посіб. 3-тє вид. Київ: Центр учбової літератури, 2019. С. 273–293.

22. Єлдінова Є. Особливості театральної діяльності в закладах дошкільної освіти. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2024. Вип. 71, том 1. С. 343–348.

23. Жигора І. В. Упровадження театралізованої діяльності як засобу розвитку зв'язного мовлення дітей дошкільного віку. *Калейдоскоп мов*. 2025. № 2 (221). С. 44–48.

24. Жир Н. Розвиток зв'язного мовлення дошкільників засобами театралізованої діяльності. *Дошкільна освіта*. 01.12.2022. URL : <https://naurok.com.ua/rozvitok-zv-yaznogo-movlennya-doshkilnikov-zasobamiteatralizovano-diyalnosti-313117.html> (дата звернення: 14. 07. 2025р.)

25. Захарова О. В. Театралізовані форми діяльності як спосіб формування комунікативних компетенцій у дошкільників. *Науковий вісник педагогічних наук*. Київ: Видавництво Інституту педагогіки НАН України. 2021. С. 37-43.

26. Іванченко Н. В. Психолого-педагогічні аспекти творчого розвитку дошкільнят через театралізовану діяльність. *Наукові записки кафедри педагогіки і психології*. Одеса, 2022. № 3. С. 71–77.

27. Карпенко О. Методика роботи з дитячою книжкою та виразне читання : методичні матеріали. Дрогобич : Посвіт, 2023. 88 с.

28. Казьмірчук Н. С., Бондарчук Т. О. Педагогічні умови використання казки як засобу розвитку емоційної сфери дітей дошкільного віку. «Молодий вчений». 2019. № 5.2 (69.2). С. 132–135.

29. Кононко О. Л. Виховуємо соціально компетентного дошкільника: навч.-метод. посібник до Базової програми розв. дитини дошк. віку «Я у Світі». Київ: Світич, 2009. 208 с.

30. Кононко О. Л. Внутрішній світ дошкільника та умови його актуалізації. Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. *Психолого-педагогічні науки*. 2015. № 4. С. 77–81.

31. Котелянець Ю. Розвиток творчості дошкільників засобами театралізованої діяльності. *Витоки педагогічної майстерності*. 2020. Випуск 25. С. 106–110.

32. Максименко С. Д., Максименко К. С., Папуча М. В. Психологія особистості : підручник. Київ : КММ, 2007. 296 с.

33. Методи та прийоми формування мовленнєвої компетентності дітей старшого дошкільного віку. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=eHQbrYEtp0> (дата звернення: 09.06.2025 р.).

34. Метод Storytelling: як зацікавити дітей, розповідаючи історії. 2022. URL : <https://naurok.com.ua/post/metod-storytelling-yak-zacikaviti-diteyrozpovidayuchi-istori> (дата звернення: 02.03.2025 р.).

35. Михальська С. А. Взаємозв'язок комунікативно-мовленнєвого розвитку та прояву активності дитини у міжособистісній взаємодії. Психологічний часопис: зб. наук. пр. / за ред. С. Д. Максименка. № 415. Вип. 6. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПНУ, 2020. С. 7078.

36. Михальська С.А. Мовленнєва поведінка дитини як реалізований у взаємодії з оточенням вимір особистісної активності. Психологічний часопис збірник наукових праць ; за ред. С. Д. Максименка. № 11. Вип. 5. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2019. С. 203–215.

37. Мнищенко К. В. Особливості формування основ художньо-естетичної культури у здобувачів дошкільної освіти. Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. №64, 2022. С. 126–136.

38. Ніколаєску І. О., Дронова О. О. Організаційно-методичні засади формування основ художньо-естетичної компетентності дітей дошкільного віку. *Педагогічний альманах*: збірник наукових праць. 2019. №41. С. 10–16.

39. Олійник О. О. Дослідження особливостей онтогенезу самооцінки та її впливу на інтелектуальний розвиток особистості. Проблема загальної та педагогічної психології. Київ, 2005. Т. VII. Вип. 1. С. 221–228.

40. Онищук І. А. Актуальність проблеми творчого самовираження дошкільників у музичній діяльності. Зб. наук. пр. К-ПНУ ім. І.Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. 2010, № 9. С. 184–192.

41. Паласевич І. Казка як засіб збагачення й активізації мовлення старших дошкільнят експресивною лексикою. *Людинознавчі студії. Серія «Педагогіка»*. 2024. Випуск 19 (51). С. 66–72.

42. Підлипняк І. Театралізована діяльність як засіб розвитку особистості дітей дошкільного віку. *Acta Paedagogica Volynienses*. 2022. Вип. 4. С. 29–35.

43. Піроженко Т. О. Комунікативно-мовленнєвий розвиток дитини як фактор вибору стратегії міжособистісного спілкування. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. пр. Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України; гол. ред. С. Д. Максименко. 2019. Т. IV. *Психологія розвитку дошкільника*. Вип. 15. С. 3–20.

44. Поворознюк С. Українські народні казки та легенди у вихованні й розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників антитерористичної операції і внутрішньо переміщених осіб. *Актуальні питання гуманітарних наук. Педагогіка*. Вип 19, том 2, 2018. С. 182–186.

45. Психічний розвиток дитини-дошкільника: навч. посіб. [Кулачківська С. Є., Ладивір С. О., Піроженко Т. О. та ін.]. Київ: Світич, 2004. 75 с.

46. Розвиток мовлення дітей старшого дошкільного віку : монографія / Л. О. Калмикова, Н. В. Харченко, С. Д. Дем'яненко, Л. А. Порядченко. Київ : ПП Медведєв, 2007. 304 с.
47. Рудницька-Юрійчук І. Р. Народна та авторська казка як засіб морально-етичного виховання дітей дошкільного віку. *Перспективи та інновації науки. Серія «Педагогіка», Серія «Психологія»*. 2022. № 8(13). С. 229–240.
48. Соловей Т. П. Вплив театралізованих ігор на розвиток мовленнєвих навичок у дошкільників. *Лінгвістика і педагогіка: сучасні тенденції*. Чернівці: Вид-во Чернівецького університету імені Ю.Федьковича, 2023. № 1. С. 102–109.
49. Сухомлинський В. О. Вибр. твори : у 5-ти т. Т. 4. Київ: Радянська школа. 1977. 640 с.
50. Сущинська Т. Особливості образу «Я» дітей дошкільного віку. *Вісник Інституту розвитку дитини. Серія «Філософія, педагогіка, психологія»*. 2013. Вип. 28. С. 162–168.
51. Темнікова І. М., Темніков В. В. Оптимізація мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку : лінгводидактичний аналіз. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи*. 2021. Вип. 83. С. 172-182.
52. Тесленко С. Формування мовленнєво-творчої особистості дитини старшого дошкільного віку в художньо-мовленнєвій діяльності. *Формування творчої особистості у дітей старшого дошкільного віку в різних видах діяльності : монографія / За заг. ред. О. С Трифонової*. 2-ге вид., випр. Миколаїв, 2021. С. 47–88.
53. Товкач І. Є. Комунікативний розвиток особистості. *Дитина. Освітня програма для дітей від 2 до 7 років*. Київ, К: ун.-т ім. Б. Грінченка. 2020. С. 48–51; С. 103–106; С. 168–173; С. 244–251; С. 319–324.